

MODERNLEŞME DÖNEMİ OSMANLI TAŞRA MEDRESELERİ: KASTAMONU MEDRESELERİ VE TAŞRADA MEDRESE HAYATI

Abdullah Bay*

Özet

Osmanlı Devleti'nin önemli eğitim kurumlarından biri medreselerdir. Devletin kuruluşundan itibaren merkez ve taşrada önemli ve etkin görevler üstlenen medrese mensupları adalet, eğitim ve bürokrasi faaliyetlerini tekellerine almışlar; zamanla ilmiye sınıfı denilen ayrı bir zümreyi de oluşturmuşlardır. Merkez ve taşrada önemli görevler üstlenen ilmiye mensupları ve eğitim kurumları olan medreselerin çeşitli açılardan incelenmeleri önem arz etmektedir. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu'nda medrese ve müderrisler genellikle İstanbul ve başkente yakın Bursa ve Edirne şehirleri esas alınarak incelenmiştir. Taşradaki medreselerin işleyişi konusunda ise az sayıda inceleme mevcuttur. Bu çalışmada, önemli eğitim merkezlerinden biri olan Kastamonu'daki medreseler, XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden XX. Yüzyıla kadar, ders programları, öğretim metotları ve okudukları eserler ile müderris ve talebelerin sosyo-ekonomik kökenleri yanında tarihsel süreç içinde giderek değişen ve başkalaşan taşra-merkez ilişkileri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kastamonu, Medrese, Müderris, Talebe, Taşra, İlmiye.

Abstract

Madrassas are one of the most important education centers in Ottoman Empire. Since the establishment of the state, madrasa mission-important and effective members of the central and provincial justice, education and activities of the bureaucracy have monopolized the course of time, changed rapidly and formed a separate class called İlmiye. Members of the central and provincial İlmiye and educational institutions have an important function. it is important that they review various aspects of the madrasas. However, the madrasas and teachers are usually analyzed on the basis of the cities of Bursa and Edirne because these centers are very close to the capital. In this study, it is analyzed that one of the important educational centers of the madrasas in Kastamonu, from the first quarter of XIX. century to XX.

* Yrd. Doç. Dr. Rize Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.
abdullahbay1973@gmail.com

century, the course programs, teaching methods and education books with the müderris and his students in the historical process of socio-economic origins of the provincial-central relations were gradually changed and transformed.

Key Words: Kastamonu, Madrasa, Müderris, Talebe, Province, İlmiye.

Osmanlı Devleti'nin en önemli eğitim kurumları olan medreseler çeşitli açılardan incelenmelerine rağmen, konu hala birçok cihetlerden etraflıca ve derinlemesine incelemelere muhtaçtır. İlmiye teşkilatının merkez yapısı, medrese sistemi, müderrislerin tayinleri ve terfileri ile İstanbul ve Bursa gibi merkezi şehirlerdeki medreseler ve devlet idaresinde önemli görevler üstlenen ulema hakkında biyografik eserlere dayalı incelemeler yapılmamasına rağmen, taşra medreseleri hakkında yeterince araştırma yapılmamıştır. M. İpşirli'nin de dikkat çektiği gibi en büyük eksiğimiz taşradaki medrese sistemini takip edemememiz ve hakkında çok az şey biliyor oluşumuzdur (Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi 2008: 451-470). Taşra medreseleri hakkında bilgi veren kaynakların azlığı, temel kaynaklardan biri olan kadı sicillerinin ise uzun ve yorucu emek gerektirmesi taşra incelemelerini zorlaştırmaktadır. Bu zorluklara rağmen merkez ve taşra ulemasının sosyo-ekonomik kökenleri konusunda temel kabul edilebilecek sınırlı sayıda bazı incelemeler yapılmıştır.

Medrese ve ulema incelemelerinde sık başvurulan kaynaklar müderrislerin hayatlarına yer verdiği için Şakâik, Mecdî, Atâi, Sicill-i Osmanî ve Osmanlı Müellifleri gibi biyografik nitelikli eserlerdir. Bu tür kaynakları ilk defa kullananlardan birisi olan S.Faroqhi, Taşköprülüzâde'nin eserinden derlediği bazı bilgileri yüksek tabaka ulemanın sosyal yapısının tahlilinde kullanmış; ancak elde ettiği sonuçların sebepleri üzerinde durmamıştır (Faroqhi 1973: 204-218). Bir incelemesinde ulema ailelerinin aile yapıları hakkında önemli bilgiler veren İ. Ortaylı, yine konuyu ele aldığı makalesinde önemli bir tespit olarak, XVIII. yüzyılda ulema sınıfına mensup belirli ailelerin Hocasadeler kanunu ile oluşturulan resmi iltimas ve intisap sisteminin yardımıyla yüksek mevkileri kontrol altına alarak bir kast sistemi oluşturduğunu belirtir (Ortaylı 1981: 155-159; Ortaylı 2009: 51-74; Gürer 1996: 29-37). Bir diğer incelemesinde ise, ulema zümresinin aile yapıları hakkında önemli bilgiler vermektedir. Zilfi, benzer kaynak ve metotları, klasik dönem sonrası için uygulamış ve ulemanın sosyal durumunu ele alan müstakil bir inceleme hazırlamıştır. İncelemede, özellikle 1660-1880 tarihleri arasında ilmiye sınıfının merkez yapısı üzerinde durarak, ulema aristokrasisinin kökenleri, ilmiye sınıfı arasındaki çatışmalar ve ulemanın sosyal ilişkilerini ele almış; sonuçta daha önceki araştırmacıların ulaştığı benzer tespitlere ulaşmıştır (Zilfi 2008: 25-71). Fatih Külliyesi ile ilgili kapsamlı bir inceleme yapan F. Unan, Fatih Külliyesi'ni bir bütün olarak ele almakla beraber, eserin bir bölümünde ulema'nın sosyal tabanı ve günlük hayat konu-

sunda aydınlatıcı bilgiler verir. Bu inceleme de, önceki incelemelerde olduğu gibi Atâi ve Mecdî'nin ulema biyografileri ile kısmen arşiv kaynaklarına dayanmaktadır. Yazar, İstanbul'daki ulemanın sosyo-ekonomik kökenleri konusunda kantitatif yöntemlere başvurarak aydınlatıcı analitik incelemeler yapmıştır (Unan 2003: 209-210; Nev'izade Atayı 1989; Mecdi Mehmed Efendi 1989). Yine aynı tarihçinin hazırladığı bir bildiriye, Osmanlı ulemasının sosyal tabanına temas edilmiş ve bunun medreselerin ilmi performansına nasıl etki ettiği üzerinde sorgulayıcı ve dikkat çekici değerlendirmeler yapılarak konunun önemi üzerinde durulmuştur (Unan 2000: 669-676; Kütükoğlu 2000). Ö. Ergenç, şehir tarihi araştırması olarak hazırladığı eserinde Ankara kadı sicillerine dayalı olarak taşradaki medrese ve müderrisler hakkında önemli bilgiler verir. Araştırmada, ulemanın ünvanları ve mevkilerine kısaca değinildikten sonra, sosyal zümreler arasındaki yerleri, diğer gruplarla ilişkileri ve ekonomik durumlarına dair kısa bilgiler verilmiştir (Ergenç 1995: 133-137).

Son zamanlarda, Osmanlı ilmiye ricalini sürekliliği göz önünde tutarak ilmiye sülalesi biçiminde ele alan araştırmalarda da bir artış gözlemlenmekte; sonuçta incelemeler ilmiye ricalinin sosyo-ekonomik kökenleri konusunda değerli bilgiler vermektedir. Ancak, bu incelemeler kayda değer başarılar gösteren veya devletin çeşitli kademelerinde görev alan ulema hakkında yapılabildiğinden bir ölçüde taşradaki ilmiye sınıfının tabanını oluşturan medreselerdeki talebeler hakkında çok fazla şey söylenememektedir (Sarıkaya 2008; Altuntaş 2008: 92-112; Güldöşüren 2007: 58-76).

Daha çok başkentteki sistemin işleyişi ve merkezi ulemanın sosyo-ekonomik durumu hakkında mevcut incelemeler, aydınlatılması gereken birçok soru bırakmaktadır. Başkentteki medrese sistemine bir ölçüde insan kaynağı oluşturan ve bazı işleyiş farklılıklarının mümkün görüldüğü taşra medreseleri, müderrisleri ve talebeleri ele alındığında birçok sorunun cevaplandırılması gerekmektedir. Ana hatlarıyla vurgulayacak olursak taşra medreselerinde günlük hayat, talebelere yüklenen görev, müfredat, talebe ve müderrislerin sosyo-ekonomik kökenleri, aldıkları görevler, sosyal hareketlilikleri, merkez-taşra ilişkileri ve yerel-merkez idareciler ile olan ilişkileri ayrıntılı şekilde incelenmek durumundadır.

İşte bu incelemede, Kastamonu medreseleri esas alınarak önemli tespitlere ulaşılmasına yardımcı olabilecek diğer bazı şehirlerdeki medreselere ait belgeler de değerlendirilerek taşrada medrese hayatı incelenecektir. İncelenen dönem modernleşme döneminin başlangıcı olarak nitelendirilebilecek klasik medrese düzeninin devam ettiği ve düzenlemelerin yeni yapılmaya başlandığı bir tarihi içerdiğinden, taşra medrese sistemi hakkında bilgi verdiği gibi değişikliklerin medrese ve taşra uleması üzerindeki etkileri hakkında da ipuçları verecektir.

KASTAMONU'DA MEDRESELER VE KURUCULARI

Taşrada medrese kurmanın amacı, ulema, umera ve zenginlerin katkıları, kültürel çevre ve bilgiye ulaşma yolları hakkında bilgi vermek araştırmanın sonuçları açısından önemlidir. Başkentteki medrese kurucularının kökenleri yapılan araştırmalarla ana hatlarıyla ortaya çıkmıştır. Ancak, taşrada yapısal farklılıklar olabileceğinden taşrada durumun ne olduğu aydınlatılması gereken bir soru olarak karşımızda durmaktadır.

Kastamonu, Anadolu Selçuklu Devleti ve Beylikler döneminde fethedildikten kısa süre sonra devlet adamlarının destekleriyle önemli eğitim ve kültür merkezlerinden biri haline gelmeye başlamıştır. Bunda açılan eğitim kurumlarının büyük payı vardır. Şehirde açılan ilk eğitim kurumu Atabey medresesidir. 672/1215 tarihinde yanındaki cami ile beraber Atabey Muzafferüddin Yavlak Arslan tarafından yaptırılmış olduğu tarihi kayıtlara göre muhtemeldir (Mehmed Behcet 1341: 53-55; 438 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530) 1994: 56). Şehirde kurulan diğer ilk dönem medreseleri, 842/1439 yılından önce Candaroğlu İsfendiyar Bey tarafından kurulan İsfendiyar Bey Medresesi ile Candaroğulları beyi Sultan İsmail Bey tarafından 858/1454 tarihinde külliye içinde yaptırılan İsmail Bey medresesidir. Aynı zamanda kendisi de büyük bir alim olan İsmail Bey yaptığı eğitim faaliyetleri ile Kastamonu'yu bir ilim merkezi haline getirmiştir (Mehmed Behcet 1341: 67; Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye 1319: 757). Bu medrese, gelir kaynakları ve sunulan hizmetlerin çeşitliliği açısından Bursa, Konya ve Edirne gibi büyük şehirlerdeki medreselerle boy ölçüşebilecek seviyeye ulaşmıştı. İsmail Bey, içinde bir imaretin de bulunduğu klasik İslam kurumlarının bütün teşkilat özelliklerine sahip külliye için Küre, Kastamonu, Devrekani ve Daday çevresinde geniş mülklere sahip zengin bir vakıf da kurmuştur (Çifci 1995: 70-73).

Osmanlı döneminde Kastamonu'da açılan ilk medrese 918/1512 tarihinde Karamanlı müderris Yakup Efendinin oğlu Nasrullah Kadı tarafından yaptırılan Nasrullah Kadı Medresesidir (Mehmed Behcet 1341: 90). Daha sonra yaptırılan medreseler ile 937/1530 tarihine gelindiğinde şehirdeki medrese sayısı 5'e ulaşmış bulunuyordu (438 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530) 1994:56). 965/1557 tarihinde Hazinedarbaşı Yakup Ağa kendi adıyla anılan külliyenin içinde bir birim olarak Yakup Ağa Medresesini yaptırmış, külliye için Kastamonu ve Trakya çevresinden gelirlere sahip bir vakıf kurmuş ve idarî ve malî kaynaklarını düzenleyen bir vakfiye hazırlamıştır (Mehmed Behcet 1341: 148-153). 1100/1688 tarihinde ise, Kastamonu müftüsü, şeyh ve müderris Cecelizâde İbrahim Nureddin Efendi Numaniye Medresesini inşa ettirmiştir (Çifci 1995:30-31; Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye 1317: 1316-1317).

Uzun bir durgunluk devresinden sonra XIX. yüzyılda başlayan yeni bir inşa dalgasıyla medrese açmada yeni ve yoğun bir dönem yaşanmaya başlamıştır. Dikkat çekici diğer bir husus ise, inşa girişimlerine destek veren

merkez bürokratlarının yerini yerel eşraf, âyan, müderris ve halk yardımlarının almaya başlamasıdır. Bu değişim medrese inşa şekillerine de yansımıştır. Daha önce genellikle külliye tarzı yapı toplulukları tercih edilirken, artık gelirin düşmesinin bir yansıması olsa gerektir ki, daha sade ve tek yapı formu olarak medrese inşa faaliyetlerine ağırlık verilmiş; yüksek gelirli vakıfların yerini de düşük gelirli vakıflar almıştır. Bu medreselerin ilk örneklerinden biri XVIII. yüzyılın sonlarında Reis'ül-Küttâb Mustafa Efendi tarafından yaptırılan Münire (Bayraklı) Medresesidir (Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye 1317: 1317; Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye 1319: 757; Baltacı 1976: 21-23)¹. XIX. yüzyılın ilk yarısında Merdoğlu Hacı Mehmed Ağa Merdiyye (Hibbetullah) Medresesini (Çifci 1995:229), yine yaklaşık aynı tarihlerde âyan Kara Mustafa Paşa bir hadis ve kıraat ihtisas kurumu olan Dâr'ül-Hadis ve Dâr-ı Kurra Medresesini açmış (Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye 1319: 757) ve aynı tarihten kısa süre sonra ise Hatib Efendizâde Tevfik Efendi Tevfikiye medresesini inşa ettirmiştir (Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye 1317: 1317). 1248/1832-1833 tarihinde Kastamonu şehrinde, Medrese-i Dâr-ı Kurra ve Dâr-ı Hadis, Konyulu, Musalli, İlave-i Musalli, Atabey, Münire (Bayraklı), Hacı Mahmud (Mahmudiye), Hibbetullah, İbn-i Fetih, İsmail Bek, Nasrullah Kadı, Atik, ve Gökdere olmak üzere 14, 1837/1838 tarihinde ise 15 medrese faaliyette bulunuyordu (BOA, NFS.d., 922: 88-91; BOA, NFS.d., 924: 82-87). 1291/1874 tarihinde birkaç medrese kapanmış, bunun yerine birkaç yeni medrese açılmıştır ki, bu tarihte şehirde 14 medrese eğitime devam ediyordu. Yeni açılan bu medreselerden Namazgah (Abdülbaki) medresesi 1868 yılında Bakizâde Elhâc Ahmed Efendi, Semhiye Medresesi, Müderris Sırtlı Ali Senai Efendi ve Sıdkıyye Medresesi, Elhâc Hacıbüyükzâde Hafız Sadık Efendi tarafından yaptırılmıştır (Çifci 1995: 264; Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye 1319: 757; Salnâme-i Vilâyet-i Kastamonu 1291: 151-155; Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye 1317: 1317). XX. Yüzyılın başlarında ulemeden müderris Mehmed Evliya Efendi Ziyaiyye ve Hacı Tahir Efendi ise Fevziye medresesini inşa ettirmiştir (Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye 1319: 757; Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye 1317: 1317).

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren medreselerin büyük çoğunluğunun taşra müderrisleri, "*ahali-i mahalliye*" ve "*iâne-i ahali*" yoluyla yaptırılmaları ve tamir ettirilmeleri dikkat çekicidir². 1826'da Evkâf-ı Hümayûn

¹ Kastamonu Göl köyünde âyan Ammarzâde Mehmed Ağa'nın oğludur. 1100/1688 yılında doğan Mustafa Efendi, çocukluğunda babasının ölümünden dolayı İstanbul'a gelip amcası Elmas Paşa'nın telhisçisi Abdi Ağa'nın terbiyesinde kalmış, Tavukcubaşı Ali Ağa'ya damat olmuş, devlet kademelerini hızla tırmanarak 1143/1730 yılında Viyana sefiri ve daha sonra çeşitli devlet hizmetlerinde bulunduktan sonra 1149/1736 yılında Resi'ül-Küttâb olmuştur (Mustakimzâde Süleyman Saadeddin 1978: 116-117).

² İmparatorluğun diğer şehirlerindeki medreselerin inşasında da halk yardımları artış göstermektedir. Trabzon örneği için bkz. (Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye 1317: 1295,1319).

Nezâreti'nin kurulmasından sonra vakıf gelirlerinin büyük çoğunluğunun merkezde toplanması (İpşirli 2003: 323-333) ve bunun sonucu olarak medreselere daha az gelirin aktarılması; aynı zamanda yeni arazi kanununun çıkarılmasıyla şahsi mülk esasına dayalı toprak sisteminin getirilmesi sonucu medreselerin gelir kaynaklarından birini oluşturan evlatlık vakıf uygulamalarının azalması medreseleri olumsuz etkilemiş ve gelirlerinin büyük oranda düşmesine yol açmıştır³. Bu sebeplere ek olarak devlet adamlarının başkentte olduğu gibi taşrada da "usûl-ı cedid" ile eğitim veren Rüşdiye ve İdadi okullarının inşasına ağırlık vermeye başlamaları toplumda devletin mektep, halkın medrese yaptırmaya gibi iki ayrı geleneğin yerleşmeye başlamasına sebep olacaktır.

Açılan medreseler yanında, yine talebelerin eğitim seviyesini yükseltmek ve aynı zamanda zahmetli ve zor olan bilgiye ulaşmalarını kolaylaştırmak amacıyla kütüphaneler de kurulmuştur. Açılan ilk kütüphane, aynı isimle anılan cami ile beraber 672/1273 yılında Ata Bek tarafından inşa ettirilmiştir. 782/1380 tarihinde Candaroğlu İsmail Bey inşa ettirdiği medresesi içinde bir de kütüphane kurmuş ve vakfiyede özel şartlarını "medrese-i mezkûreye emin talebenin ahvâline riâyet ve zabta muktedir ve medrese-i mezkûredeki kütüb-ü mevkûfeyi hıfz ider müderrise ve mütemekkin müştağil müstefidlerden kütüb-ü mezkûreyi men' etmez ve kitablardan birini müderrisin emr olmadıkça bunlardan bir kimseye vermez" olarak açıklamıştır (Mehmed Behcet 1341: 129; Salnâme-i Vilâyet-i Kastamonu 1291: 151-155).

XIX. yüzyıla kadar Kastamonu merkezinde sadece birkaç kütüphane bulunuyordu. XIX. yüzyılda medreselerin sayısındaki artışa paralel olarak kütüphane sayısında da artış gözlenmektedir. Bu tespit, kütüphanelerin öncelikli olarak talebelerin kitap ihtiyacını karşılamak amacıyla kuruldukları düşünülürse anlaşılabilir bir durumdur. 948/1541 tarihinde Kara Mustafa Paşa tarafından Dar'ül-Hadis, 1184/1770 tarihinde Şeyhülislam Aşir Efendi tarafından Münire, 1217/1802 yılında Corukzâde Elhâc Ahmed Efendi tarafından Numaniye, 1243/1827 yılında Merdzade tarafından Merdiye, 1283/1866 yılında Sadık Efendi tarafından Sıdkıye ve 1285/1868 yılında Abdü'n-Nafi tarafından Namazgah medreselerinde birer kütüphane kurulmuştur. Bu kütüphanelerde İstanbul kütüphaneleri ile boy ölçüşebilecek sayıda kitap olmasa bile, 1291/1874 tarihinde Numaniye medresesindeki kütüphanede toplamda 1249 gibi önemli sayıda eser bulunuyordu (Salnâme-i Vilâyet-i Kastamonu 1291: 151-155; Mehmed Behcet 1341: 108). XIX. yüzyıla kadar kütüphane kurucuları çoğunlukla Kastamonu

³ Musa Kazım Efendi, II. Meşrutiyet döneminde konuyu ele aldığı yazısında, medreselerin ıslahının ancak önceden gelirleri talebelere tahsis edilmiş olan vakıfların tekrar medreselere hizmet eder hale dönüştürülmesi ile mümkün olabileceğini belirtir (Musa Kazım, Sırât-ı Müstakim, C.III, S.54/1 Ramazan 1327/3 Eylül 1325: 22-23; Güner 2003: 51).

kökenli devlet adamları olmuş, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda ise yerel zenginler ve taşra görevlileri bu faaliyetlerde daha etkin roller üstlenmişlerdir.

Kütüphanelerde ağırlıklı olarak medrese müfredatına uygun çok sayıda Tuhfe-i Vehbi, Külliyyât-ı Ebu'l-Bekâ, Nâbi Divanı, Hâfız Divanı, Mesnevi Şerhi (Ankaravî), Şehnâme, Şerh-i Makamât-ı Hariri, Mecmâi'l- Bahreyn, Pend-i Attar, Ceceli Manzûmesi, Divan-ı Hayali gibi edebiyat, Rûh'ul-Beyân, Şeyh-zâde Tefsiri, Ravzatü'l-Cinan, Buhari-i Şerif Şerhi, Cevâhir-i Dürr, Tefsir-i Kuddûsi, Câmî'üs-Sağir Şerhi, Sahih-i Neccâri gibi hadis, tefsir ve fıkıh kitapları bulunuyordu. Dini eserler dışında Vankulu Lûgatı, Ferhenk Şuûru, Tarih-i ibn-i Haldun, Vefayât-ı Âyan, İmam Suyuti Tarihi, Gâyet'ül-Beyan, Mecmûa-i Ulûm-ı Riyaziye, Tarih-i Endülüs, Kamûs'ul-Âlam, Tarih-i Cevdet, Tarih-i İmam Kurtubi, Tarih-i Raşid ve Kitab'ül İşbah gibi tarih, tıp ve matematik alanında dikkat çekici eserler de bulunuyordu (Mehmed Behcet 1341: 101; Salnâme-i Vilâyet-i Kastamonu 1291: 151-155).

MÜFREDAT PROGRAMI

Ayrıntılı ve özel bilgileri çeşitli kaynaklardan elde etmek mümkün olsa bile, medreselerin uzun tarihleri boyunca müfredatlarını kronolojik şekilde takip etmek imkanı yoktur. Kurucusunun özel şartlarını taşıyan vakıfnameler, talebelere verilen icazetnameler, ilmiye kanunnameleri ve müderrislerin hal tercümelerinde okudukları ve okuttukları eserlerden müfredat çıkarılabilir. Özellikle yakın dönemlerde ise vilayet salnameleri ve günlük basından bazı bilgiler çıkarmak mümkün hale gelmektedir.

Candaroğlu İsmail Bey, kendi adıyla anılan külliye inşaa ettirdiği zaman programlarıyla da ilgilenmiş, bazı dersleri vakfiyesine koymuştur. Bu vakıfnamede açıklanan şartlar aynı zamanda beylikler dönemi medreselerindeki dersler hakkında da bilgi sahibi olmamızı sağlamaktadır. İsmail Bey kendi adıyla anılan medresesinde herhangi bir kitap ismi belirtmemiş bunun yerine "*ulûm-ı şer'îyenin aslıye ve fer'îye fenlerine âlim...tefsir-i kelâm-ı rabbanîye ve ehâdis-i nebeviye ve mesâil-i fikhîyye-i haneîfiye*" konularında öğretim yapacak müderrisin atanmasını şart koşmuştur (Mehmed Behcet 1341: 128-129).

İlk dönem taşra medreselerinde okunan derslerin ve uygulanan müfredat programının önemli ölçüde Osmanlı merkez medrese geleneğinin devamı niteliği taşıdığı muhakkaktır. Kastamonu'da da belirtilen bu müfredata büyük oranda uyulduğu düşünülebilir (Mehmed Behcet 1341: 151).

1291/1874 tarihinde Kastamonu'daki medreselerde hangi derslerin okutulduğuna dair bilgilere ulaşmak mümkün hale gelmektedir. Bu bize taşrada müfredatta meydana gelen değişiklikler konusunda tespit yapma imkanı da sunmaktadır (Salnâme-i Vilâyet-i Kastamonu 1291: 151-155). XIX. yüzyılda medrese müfredatında klasik dönem müfredatı ile karşılaştırıldığında bazı değişiklikler olmuştur. Müfredat daha derli toplu hale getirilmiştir. Bu haliyle ilk dönem ders programlarına benzememekte, daha çok

1284/1867-1868'te hazırlanan ancak uygulandığına dair kesin bilgi sahibi olmadığımız rapordaki müfredata uymaktadır. Hazırlanan bu program verdiğimiz müfredatla çoğu durumda denk düşmekte, sadece birkaç ders farklılık göstermektedir. Rapordaki programda başlıca okutulması gereken dersler, Emsile, Bina, Maksud, İzzî, Avamil, İzhar, Kafiye, İsagoci, Fenari, Tasavvurât, Tasdikât, Şerh-i Akâid, Kadı Mir ve Celal olarak açıklanmıştır. Ayrıca, tahsil günlerinde ikindiden sonra Avamil, Halebi, Mülteka, Muhtasar Maâni ve Mutavval okutulacak; tatil günlerinde ise, talebe tefsir, hadis ve fıkhıtan Dürr-ü Muhtar veya Dürer, ilm-i vaz'dan Vaz'ıye ve ilm-i munazaradan Hüseyiniye ve Velediye, ilm-i beyandan Feride ve Alaka, ulûm-ı riyażiyeden Heyet ve Hendese ve hesap, hat ve inşaaya dair kitaplar ve risaleler okuyacaktır (Beyân'ül-Hak, S.15/18 Zi'l-Hicce 1324(1908): 322-324). Kastamonu medreselerinde okutulan Şeri'â, Kıraât-ı Seb'â-i Âşere ve hadisten Buhari ve Şifa-i Şerîf dersleri raporda açıklanan müfredatta yer almayan derslerdir. Bunların vakfın özel şartları gereği veya mantık derslerini okutmanın uğursuzluk getirdiğine inanan müderrislerin uğursuzluğu defetmek için sabah derslerinden önce okuttukları dersler olma ihtimalleri vardır (Salnâme-i Vilâyet-i Kastamonu 1291: 151-155)⁴ (Tablo 1).

Aynı tarihlerde öğrenim görmüş olan Kastamonu ulemasından Merdiyye Medresesi Müderrisi Seyyid Ahmed Hicabi'nin hal tercümesinde de müfredat hakkında bilgiler bulunmaktadır. Seyyid Ahmed Hicabi Efendi "ibtidâen pederleri merhûmdan sarf, nahiv tahsiline mübâşeret ve ahz-ı yed inabet ve bâ'de fâzıl-ı şehri Keskinzâde Ahmed Edib Efendiden mantık, maâni ve mumaiylehin vefatına mebni 67 tarihinde dersaâdete azimetle ekâbir-i esâtize-i kirâmıdan Hazım Efendiden maâni, usul, Münecimbaşı merhûm Tahir Efendiden hikmet, heyet tedrisine gayret ve ulemâ-i şehri Şehri Hafız Efendiden de akâidden bed' ile ikmal nush ederek" icazet almıştır (Kastamonu, 14 Şaban'ul Muazzam 1306, 3 Nisan Rumi 1305, 15 Nisan 1889).

Medrese eğitimine yeni başlayan talebe birkaç sene eski oda arkadaşları talebeden "mukaddemât-ı ulûmu" okuyor; daha sonra ise doğrudan müderristen ders almaya başlıyordu. Geçerli usule göre, Sabah sarf, nahiv, kelam, mantık, hikmet, tefsir ve hadis; ikindi daha ileri dersler sayılan fıkıh ve maani dersleri veriliyordu. Talebe tatil derslerini istediği müderristen almakta serbestti. XIX. yüzyıl taşrada her hafta Pazartesi ikindi, Salı sabah,

⁴ Hüseyin Atay, programın resmi olup olmadığını tespit edemediğini, kendiliğinden medreselerde ve camilerde uygulandığına şahit olduğu hususunda kanaat bildirmiştir. (Atay 1983: 191); Turşucuzâde Ahmed Muhtar Efendi'nin 1872 yılında medrese dersleri arasında bulunan haşiyeleri kaldırarak programları düzelttiği ve kolaylaştırdığı belirtilmektedir. Geniş bilgi için bkz. (Abdurrahman Şeref Efendi 1985: 247); Ayrıca Abdulaziz Bey'in XX. Yüzyılın başında İstanbul medreselerinde okutulduğunu zikrettiği müfredata da temel olarak benzemesine rağmen, özellikle tatilde okutulacak dersler yönünden farklılıklar göstermektedir (Abdulaziz Bey 2000: 80).

Perşembe ikindi ve Cuma sabah dersleri tatil edildiğinden bu günlerde talebeler temizlik ile meşgul oluyorlardı (Tarih-i Hayatım 1996: 19).

TAŞRADA MEDRESE HAYATI

Kastamonu'da medreseler Osmanlı klasik medrese planlarına uygun olarak genellikle tek katlı, avlu ortasında bir derslane ile medresenin büyüklüğüne göre değişen çeşitli sayılarda talebe odaları ve kütüphane odasından oluşan kagir yapılardan oluşuyordu. Beylikler döneminde inşa edilen İsmail Bey medresesi, kare planlı, üstü açık bir avlu etrafına yerleştirilmiş eşit büyüklükte ve her birinde bir ocak bulunan 10 odadan oluşuyor; avlunun tam ortasında havuz ve kible tarafında ise kubbe ile örtülü derslane bulunuyordu.

Bu klasik medrese planı Osmanlı döneminde de aynen devam ettirilmiştir. Moloz ve kesme taştan yapılan Münire Medresesi, her biri 10-12 kişiyi barındırabilecek kapasitede 15 oda ve diğer bölümlerden oluşan genel özelliği ile Kastamonu'daki diğer taşra medreselerinin özelliklerini de yansıtmaktadır. Odaların tamamında birer ocak ve baca bulunmaktadır. Bütün talebe odalarının önünü boydan boya kaplayan üzeri tonozlarla örtülü yaklaşık 2 metre genişliğinde bir koridor ile avluda bir ahşap derslane de bulunuyordu. XIX. yüzyılın ortalarından itibaren vakıf gelirlerinin azalmasına bağlı olarak ahşap medreselerin sayısı ile mevcut medreselere yapılan ahşap yapı eklemeleri artmıştır. Bu tür yapılara en güzel örnek XIX. yüzyılın son çeyreğinde yapılan Sıdkıye medresesidir. İki katlı ahşap olarak yapılan medrese, 16 oda, bir kütüphane, bir derslane, bir çamaşırhane ve bahçeden oluşuyordu. Yine Ziyaiyye Medresesi de 16 odalı ve ahşap olarak inşa edilmiştir (Çiftci 1995: 29-30, 58-59, 264).

Kastamonu medreselerinde doğrudan medrese ile ilgili olarak Hafız-ı Kütüb ve Bevvab olmak üzere iki görevli tespit edilmektedir. Medresede en önemli görevlilerden sayılan Hâfız-ı Kütüb'ün görevi "*medrese-i mezkûreye emin talebenin ahvâline riâyet ve zabtına muktedir ve medrese-i mezkûredeki kütüb-ü mevkûfeyi hıfz ider medrese ve dâiresinde mütemekkin müştâğil müstefidlerden kütüb-ü mezkûreyi men' etmez ve kitablardan birini müderrisin emri olmadıkça bunlardan bir kimseye verme*"me olarak belirlenmişti (Mehmet Behcet 1341: 129,150). Bu görevlilerin tespitinde vakıfta tayin edilen şartlar müderrise geniş haklar veriyordu. Müderrisler bu haklarını çoğunlukla medrese içinde bulunan eski ve muhtaç talebelerden yana kullanmışlardır. Münire Medresesinde Seyyid Molla Ahmed talebelik yaparken bevvablık görevini yerine getirmekte; yine aynı medresede Emirefendizâde Mehmed Emin, Hâfız-ı Kütüb görevini yapmaktadır. Talebeler, zaman zaman imam, hatip ve müezzin gibi dini görevler ile katib ve muallim gibi imaret görevlerine de el atmışlardır. Örneğin, Musalli medresesi talebesi Kadioğlu Ali Saray köyü imam vekilliği, Hacı Mahmud Medresesi talebesi

Hatiboğlu Ahmed yine aynı caminin Hatib vekilliği görevini yapmaktadır (BOA, NFS.d., 924,s.82-87).

1291/1874 yılında Hattat Elhâc Ahmed Efendi'nin Nasrullah Camiinde okuttuğu dersler hariç; derslerin tamamı medreselerdeki dersanelerde sabah ve ikindi olmak üzere iki devrede okutuluyor; talebelerin yaklaşık 2/3 kadarı dersleri dışarıdan takip ediyordu (Salnâme-i Vilâyet-i Kastamonu 1291: 151-155). Dışardan medrese derslerine devam etmek mümkün olduğundan köyden gelenlerin medresede kalması ve şehirden gelenlerin derslerini evlerinden takip etmeleri *medrese-nişin* ve *yerli* olmak üzere ikili bir sistem oluşturmuştu (Abdülaziz Bey 2000: 80). Medrese hücrelerinde kalan talebe sayısı, hücrenin büyüklüğüne göre değişmekteydi. Örneğin, 1248/1832-1833 yılında yapılan sayımda 10 hücreli İsmail Bey Medresesinde 1, 15 odalı Münire medresesinde ise ortalama 3 talebe kalmaktaydı. Yine aynı tarihlerde Trabzon İmaret medresesi talebesi Hakim Derviş'in vefatında tutulan terekesinden taşrada medrese hücrelerinin tefrişatı ve talebenin yanında bulundurduğu malzemeler hakkında bilgi edinilebilmektedir. İlim için gurbete çıkan Amasyalı Hakim Derviş, Trabzon'da talebelik yaptığı sırada günlük kullanım için aba, gömlek, entari, şalvar, kaşgöl, cibin entari ve yere sermek üzere kilim bulunduruyordu. Vefatından sonra müzayede ile satılan terekesi toplam 459 kuruş tutmuştu (TŞS, 2102: 34).

1248/1832-1833 yılında Kastamonu medreselerinde 281 yatılı kişi mevcuttu. 3 müderris, 2 dersiam, 1 bevvab, 98 molla ve 2 çömez olmak üzere 1253/1837-1838 yılında yatılı 229 kişinin 5'i müderris, 1'i dersiam, 1'i hafız-ı kütüb ve 18'i molla idi. Münire medresesi talebesi 24 yaşında Hacı Mollaoğlu Esseyid İsmail'in çömezi 18 yaşında Molla Ahmed; yine Nasrullah kadı medresesi talebesi 15 yaşında Keskinioğlu Mehmed Şakir'in çömezi 11 yaşında Numan idi (BOA, NFS.d., 922: 88-91). Çömezlik, hem zengin ile fakir talebeler arasında boğazı tokluğuna kurulan hizmet sözleşmesini, hem de eski ve yeni talebeler arasında kurulan üstad-şakirt ilişkisini ifade ediyordu (Cevdet Paşa, 1991: 7; Abdülaziz Bey 2000: 76-77)⁵. Kastamonu medreselerinde dikkat çekici oranlarda iki ve hatta üç kardeş birlikte öğrenim görüyordu. Örneğin, Atabey Medresesinde Devrekanili Demircioğlu Molla Hasan, kardeşi Ali ve Mehmed; Münire medresesinde Nasrullah Müezzinoğlu Seyyid Hafız Mehmed, kardeşi Mehmed Emin ve Molla Ahmed beraber öğrenim görüyorlardı. 40 yaşında Çıldıroğlu Hasan Efendi ise, 15 yaşında Mehmed Salih ve 12 yaşında diğer oğlu Mehmed ile beraber eğitim görmekteydi (BOA, NFS.d., 922: 88-91; BOA, NFS.d., 924: 82-87) (Tablo 2).

Medresede bulunan talebeye bağlı olduğu imarethaneden yiyecek dağıtılıyordu. Köyden gelerek imaretli medreseye girebilen talebeler, imaretsiz

⁵ Talebe odalarında alt-üst ilişkisini belirleyen refik düzeninin de olduğunu Jurnal defterlerinden öğrenmekteyiz. (Abdulkadiroğlu vd. 1998); (Aksoyak 2006). Eser tıpkıbasım olduğundan bundan sonra asıl sayfa numaralarıyla verilecektir. (KJD, I,110b; KJD, I,115a).

medrese talebelerine göre daha şanslı idiler. Kastamonu’da talebelere yardım şartı bulunan İsmail Bey ve Yakub Ağa İmaretleri ile Sıdkkiye medresesi için kurulan vakıfta yardım şartları belirtilmiştir. İsmail Bey vakfında “*medrese-i mezkûrede ulûm-ı şer’iye ile müştâğil ve mülâzım ve müdavim ve talebe için günde beş dirhem kararlaştırıldı ki müderris bu beş dirhemi revâ gördüğü gibi taksim ide ve talebelerden her birerlerine ekmek ve çorbadan mikdar-ı kâfi verilmesini şart eyledi*” denilmektedir. Yakub Ağa vakfında da benzer olarak “*yevmi yedi akçe dahi medrese-i mezbûrede tahsil için sâkin olub ve eyyam-ı mu’tâdeden maâda günlerde bilâ öZR-ü şer’î dersi fevt etmeyen kimesnelere*” verilmesi şart koşulmuş (Mehmet Behcet 1341: 129,150); yine, Sıdkkiye Medresesi vakfında masraflardan arta kalan vakıf gelirinin talebelere dağıtılması istenmiştir (Çiftci 1995: 264).

İmaretleri olmayan medrese talebeleri, medresenin tatil edildiği üç aylar ve Ramazan’da medresenin tatil olmasından yararlanıp, imamlık, hatiplik ve vaizlik yapmak üzere köylere dağılırlar ve elde ettikleri ücretle de yılın diğer zamanlarında geçinmeye çalışırlardı. “*Cerre çıkma*” olarak adlandırılan bu uygulama talebelerin halkla kaynaşmasına sebep olduğu gibi, uygulama yapma imkanı da sağlıyordu. Talebe kaza dışına çıkacaksa kaza mahkemesinden alacağı tezkire ile 91 gün izinli olarak görev yapacağı yere giderdi. Örneğin, Musalli medresesi talebesi Molla İbrahim “*bâ-tezkire-i şuhûr-ı selâse-i mübâreke vasıtasıyla erzâk mukadderesi*” için Bursa’ya gitmişti (KJD, II,191a)⁶. Çoğunlukla kendi köy ve kasabalarına giden talebeler, kaza dışında en fazla Adapazarı ve Bursa’ya gitmeyi tercih ediyorlardı (KJD, II,190a; KJD, II,189b; KJD, II,191b; KJD, II,190b; KJD, II,164a; KJD, II,192b; KJD, II,190a; Tarih-i Hayatım 1996: 36). Elde edilen ücretler çok yüksek olmasa da talebeler için önemli gelir kaynağı teşkil ediyordu. Cerre çıkan Hacıoğlu İsmail Efendi sadece Ramazan’da vaaz karşılığı olarak yaklaşık 100 kuruş gelir elde etmişti (BOA, ML.VRD.TMT.d., 3666; BOA, ML.VRD.TMT.d., 4116/A; Cevdet Paşa 1991: 9).

Kendi yiyeceklerini karşılamak zorunda kalan talebeler, erzak temin etmek amacıyla uzaklığa göre değişen kısa süreli izinler alabiliyorlardı. Atık Medrese talebesi Esseyid Hüseyin Efendi, yiyecek getirmek için memleketi Giyündü’ye gidip gelmek üzere on bir gün izin almıştı (KJD, II,124b). İstanbul medreselerindeki Kastamonu’lu talebeler de genellikle dört gün izin alıp memleketlerinden yiyecek sağlıyorlardı (KJD, I, 110b; KJD, I,116b). Kastamonu medreselerindeki talebeler çoğunlukla kendi kaza ve köylerinden yiyecek temin ederken; bir kısmı muhtemelen fiyatların daha ucuz olduğu Adapazarı, Bursa, İznikmid, Bolu, Kayseri ve İzmir taraflarına gitmeyi tercih ediyordu. Örneğin, İbn-i Fetih medresesi müderrisi Mehmed Efendi, hiz-

⁶ Cevdet Paşa, bu durumu İstanbul medreseleri için de benzer şekilde ifade eder. “*Şuhûr-ı selâsede talebe-i ulûm celb-i rızk-ı maksûm için taşra gitmeğe*” (Cevdet Paşa 1991: 7; Tarih-i Hayatım 1996: 32-33).

metkarı Molla Ahmed ile Bolu'ya "*celb-i erzâk mukavvemesi*" için gitmişti (KJD, I,117a). Yiyecek sağlamak için kaza dışına giden talebelerin Numaniye, Dâr-ı Kurra, Musallî, Münire, Merdiye, Musallî ve İbn-i Fetih gibi imareti olmayan medreselerden olması dikkat çekicidir (KJD, I,105b; KJD, I,119a; KJD, I,111b;KJD, I,118a; KJD, I,117a; KJD, I,121b; KJD, ,112b; KJD, I,109a; KJD, I,118b; KJD, I,110b; KJD, I,115a; KJD, I,112a).

Talebelere, "*sîlâ-i rahim*", "*maslaha*" olarak nitelendirilen günlük işler ve hac dolayısıyla da izin verilebiliyordu. Aile ve yakın akrabayı ziyaret izinleri de genellikle kısa süreli veriliyordu. İstanbul'da Ayasofya-yı Kebir medresesi talebesi Mehmed Efendi "*li-ecli's-sıla Kastamonu'ya vusûlünde çend (dört) gece müsâferet ve bâdehu Deraliyeye azimet*" etmişti (KJD, I,111b; KJD, I,49a; KJD,II,168a; KJD,II,154a). İhtiyaç dolayısıyla verilen izinler, biraz daha uzun süre oluyordu (KJD,II,171b; KJD, I,63a; KJD,II,156b; KJD, I,5a). Örneğin, İbn-i Fetih medresesi müderrisi Mehmed Efendi'nin talebesi Molla Ahmed ile Ankara'ya yaptığı ziyaret 20 gün sürmüştü (KJD, I, 63a). Hac için izinler hac şartlarına uygun olarak uzun süreliğine veriliyordu. Merdiye medresesi talebesi Cabizâde Elhâc Mehmed Emin Efendi'ye hac sebebiyle yaklaşık 1,5 sene izin verilmişti (KJD,I,105a; KJD,II,170b; KJD,II,184/b).

İlmiye sınıfında yükselmek isteyen talebeler temel mektep eğitiminden sonra kaza merkezlerindeki medreselerde eğitime başlayabiliyorlardı. Köyünü terk ederek kazaya gelen talebenin babası hayatta ise şanslı ve ayrıcalıklı bir eğitim dönemi söz konusu olabilirdi. Eğer köy işlerini yapabilecek kimse yoksa, tarım işlerini yapmak üzere emek biçimi olarak yevmiyecilik ve ortakçılığa başvuruluyordu. Ortalama 10 dönüm arazisi olan talebe Başbüyüköğlü İsmail ve Kübsüzöğlü Mustafa tarlalarını yevmiye ile ziraat ettirmekte idiler (BOA, ML.VRD.TMT.d., 4151). Bu köydeki işlerini takip etmek üzere köyle sıkı bir irtibat kurmak zorunda kaldıklarını da gösterir. Hacı Mahmud Medresesi talebesi Bayramkadioğlü Mehmed Nuri'yi ise köyde "*rençberlik*" yapan kardeşi Feyzullah okutmakta idi (BOA, ML.VRD.TMT.d.,3405). Şehir merkezinde kiralık mülkü olan talebeler ise bu mülklerini kiraya vererek geçiniyorlardı. Emin Hasanoğlü Ali Osman kiraya vermiş olduğu Nalband dükkanından elde ettiği 135 kuruş temettuat ile eğitimine devam ediyordu (BOA, ML.VRD.TMT.d.,4117/B).

Talebenin vazife alması ve ticaret yapması da yasak değildi. Sayıları az olmakla beraber özellikle eski talebeler eğitimleriyle ilgili vazifeler yapıyorlardı. Cebraîl mahallesinden Mehmed Efendi hem talebelik yapmakta, hem de "*sâkin olduğu hanesinden maâda bir şeyi olmayub melûf olduğu imam vekilliğinden bir senede tahminen*" elde ettiği 120 kuruş temettuat ile geçinmekte idi (BOA, ML.VRD.TMT.d.,4114). Kara Haliller köyünden gelerek Münire medresesinde talebe olan Köleoğlü Ahmed tarlalarını ortakçılığa vermiş, bir yandan da şehirde boş durmayarak Kastamonu müftü katipliği görevini yapmaya başlamış (BOA, ML.VRD.TMT.d.,4139); Münire Medresesi

talebesi Molla Ali İstanbul ile ticari bağlantılar kurmuştur (KJD, I,87a). Yine, Yakub Ağa Medresesi talebesi Molla Mehmed ve Merdiye Medresesi talebesi Hafız Ahmed, 20 gün izin alarak Kastamonu yakınlarında kurulan Yapraklı Panayırında ticari faaliyetlerde bulunuyorlardı (KJD, I,94a; KJD-II,178b). Talebelerin sosyal hayattan tamamen kopmadıklarını gösteren örnekler rastlamamıza rağmen, ne kadarının aynı zamanda ticaret ve tarım ile uğraştığını tespit etmek imkanı bulunmamaktadır.

Talebe gelir getirici işler yapmadığı takdirde vergilerden muaf tutuluyordu. Seyyid Mehmed “*talebeden olmağla sene-i sâbıkalarda vergi tahmin olunmayarak vergi vermemiş*”ti (BOA, ML.VRD.TMT.d.,4114). Gelir getirici işler yaptıklarında talebeler vergi vermekle mükellef tutuluyorlardı. Aydınlioğlu Hafız Abdurrahman dükkan kirası ve imamlık geliri olduğundan “*talabe-i ulûmdan olub sene-i sâbıkada vergü olarak*” 70 kuruş; yine Emin Hasanoğlu Ali Osman dükkan geliri ve “*Olukviran karyesinde arazisi olub sene-i sâbıkada vergü*” olarak 185 kuruş vermişlerdir (BOA, ML. VRD. TMT.d., 4117/B; BOA, ML. VRD. TMT.d., 4116/A; BOA, ML. VRD. TMT.d., 4151; BOA, ML. VRD. TMT.d., 4139).

TALEBELERİN SOSYO-EKONOMİK KÖKENLERİ

Taşra medreselerindeki talebelerin meslek yaşamları ve sosyal kökenleri üzerinde yapılacak araştırmalar, genel olarak Osmanlı ulemasının sosyal durumunu ortaya koymasa da, bazı sonuçlara ulaşılmasını mümkün kılacak çok değerli ipuçları verecektir. 1248/1832-1834 ve 1253/1837-1838 tarihli iki nüfus defterlerindeki kayıtlarda Kastamonu merkezindeki medrese talebelerinin köyleri ve aile soylarının kaydedildiği bilgiler ile 1260-1261/1844-1845 tarihli Kastamonu Temettuat Defterlerindeki bilgilerin karşılaştırmalı analizi böyle bir inceleme yapmaya imkan vermektedir.

Reformlar çağı olarak nitelendirilen XIX. yüzyılda diğer alanlarda olduğu gibi maliyede de önemli değişiklikler yapılmış; bu bağlamda Tanzimat öncesindeki onlarca kaldırılarak, “*herkesin mutasarrıf olduğu emlâk ve arazi-i mevcâdesinin menâfii ve temettuat-ı hasılasına ve kar ve ticaret ve iktidarına ve'l-hâsıl hal ve tahammüllerinin derecesine göre vergü*” alınması kararlaştırılarak, vergi miktarlarını tespit etmek üzere 1838 yılında Anadolu ve Rumeli kazalarında gelirler Temettuat Defterlerine yazılmaya başlanmıştır (Süleyman Sudi, Defter-i Muktesid 1307: 78). Buna göre, kazalarda herkes isim ve soyadı yerine kullanılan şöhret veya lakabıyla yazılarak, arazi ve hayvan miktarları ile elde edilen hasılat ve vergi mükellefinin tahmini genel kazancı olarak nitelendirilebilecek temettuat miktarları kaydedilmiştir (Kütükoğlu 1995: 398; Adıyeke 2000: 769-771). Defterlerde mevcut bu kayıtlar medreselerdeki talebelerin izlerini sürmemizi ve hanelerin servet ve gelirlerinden yola çıkarak sosyo-ekonomik durumlarını tespit etmemizi mümkün kılmaktadır.

Burada durumları değerlendirilenler, 1830'dan 1870'lere kadar geçen zaman zarfında Kastamonu'daki medreselerde bulunan ve tespit edilen çeşitli sayılardaki talebelerden ibarettir. Aynı tarihlerde, Eskişehir ve Rodos medreselerinde bulunan talebelerin sosyo-ekonomik kökenleri de incelenerek diğer yörelerdeki benzerlikler ve farklılıklar da tespit edilmiştir. Elde edilen bu bilgiler, talebeler ve taşra ulemasının yeri hakkında belirli bir kanaat edinmemize yardımcı olacak ölçüdedir.

1248/1832-1833 ve 1253/1837-1838 defterlerinde Kastamonu'da mevcut "*on beş aded medârisde mevcûd talebenin cümlesi*"nin "*Daday kazasından Hunsalar divanından orta boylu müzellef Köseoğlu Ahmed bin Ahmed*" örneğindeki gibi sülale ve köy isimleriyle ayrıntılı kaydının yapılması değerlendirme yapmamızı sağlamaktadır. Bu sayım sonuçlarına göre, Kastamonu kazası nüfusu 14861 olarak tespit edilmiştir (Karal 1997: 214). Ancak, bu sayımda Kastamonu merkez nüfusunun miktarı net belirtilmediğinden karşılaştırma yapmak mümkün değildir. Merkez nüfusunu tespit edebildiğimiz en yakın tarih olan 1869'da şehir merkezinin erkek nüfusu olan 5780 kişiye, toplam nüfusu belirlemek amacıyla aynı oranda kadın nüfus eklediğimizde, toplam nüfus 11560 olarak çıkmaktadır (Şahin 2001: 585-588)⁷. Bu oran esas alındığında ve 1291/1874 Salnamesinde medreselerdeki talebe sayısı olarak verilen 799 kişi ile karşılaştırıldığında, Kastamonu'nun mevcut nüfusunun % 6'si gibi yüksek bir rakamın talebelerden oluştuğu; yine bu nüfus oranı temel alınır, 1248/1832-1833 ve 1253/1837-1838 yıllarında şehir nüfusunun % 2'sini köyden gelen talebelerin oluşturduğu anlaşılmaktadır. Gerek 1248/1832, gerekse 1253/1838 yıllarında genellikle 20-30 yaş arası talebelerin ağırlıkta olduğu medreselerde yaş ortalaması müderrisler çıkarıldığında 24'tür (Salnâme-i Vilâyet-i Kastamonu 1291: 151-155; NFS.d., 922: 88-91; NFS.d.,924: 82-87). Diğer yerleşim yerlerindeki veriler de yaklaşık aynı oranları vermektedir. 1253/1837-1838 tarihinde Rodos adasındaki İbrahim Paşa, Timurlu ve Horumlu medreselerinde bulunan toplam 58 adet yabancı ve misafir talebenin yaş ortalaması 19, Eskişehir'de Değirmenbaşı ve Kara Mustafa Paşa medreselerinde mevcut toplam 23 adet talebenin ortalaması ise 23'tür. Rodos'taki medreselerde 18-20 yaş arası talebeler yoğunluktadır (BOA, ML. CRD.d., 546; BOA, ML. CRD.d.4). Bu oranlar medreselerde yaşlı talebeler de olmasına karşın, talebelerin genel nüfus ortalamasının yüksek olmadığını göstermektedir.

⁷ 1291/1874 Salnamesine göre; "maâ nevâhi-i Kastamonu kazası"nın nüfusu İslam 23888, Rum 649 ve Ermeni 59 kişidir. Bütün Kastamonu ve nahiyeleri nüfusedir (Salnâme-i Vilâyet-i Kastamonu 1291: 151-155); Shaw, 1885'de Kastamonu merkez nüfusunun 15567, köyler dahil toplam nüfusun 54394 kişiden oluştuğunu belirtmektedir. 1887'de şehir nüfusu 14607, köylerle beraber 41691'dir. Verilen rakamlar yaklaşık olarak birbirine yakındır (Shaw 1980: 191).

Şehirden medreseye devam eden talebeler kendi mahallelerinde sayıldığından Nüfus defterlerinden şehir kökenli öğrenci sayısını tespit etmek imkanı yoktur. Ancak, köylerden gelen ve yatılı şekilde eğitimine devam eden talebelerin kaydı mevcuttur. 1291/1874 Salnamesinde toplam medrese talebesi olarak verilen 799 sayısı esas alınır, 1248/1832-1833 yılında medreselerdeki talebelerin % 65'ini şehir, %35'ini köyden gelen; 1253/1837-1838 yılında ise, yine benzer oranlarda %71'ini şehir, % 29'unu köyden gelenler oluşturmaktadır. Köy ile şehir arasında yalnızca eğitim alanında bile sanılanın aksine sık bir irtibatın olduğunu gösteren bu yüzdelikler, köyler için önemli oranları ifade etmektedir. Azdavay, Daday, İnebolu ve Zağfiranbolu kazalarında mevcut diğer medreselerdeki talebe miktarları da hesaba katıldığında ve kısa dönemli eğitimden sonra terklerin sık görüldüğü göz önünde bulundurulduğunda, Kastamonu köylerinde önemli oranlarda okuma-yazma oranına ulaşıldığı anlaşılmaktadır (Salnâme-i Vilâyet-i Kastamonu 1291: 151-155; BOA, NFS.d., 922: 88-91; BOA, NFS.d., 924: 82-87)⁸.

1832 ve 1838 yıllarında Kastamonu'ya talebeler, Eflani, Sorgun, Kangırı, Küre-i Nuhas, Küre, Araç, Akkaya, Ayandon, Göl, Küre-i Hadid, Azdavay, Devrekani, Daday, Zağfiranbolu, Tosya ve Hoşalay kazalarına bağlı köylerden gelmektedirler. Genellikle her köyden bir iki talebenin geldiği medreselere, en fazla Dibecek, Kabaklı, Karaköy, Karacalar, Munay, Öküzviran ve Peteler köylerinden talebe gelmiştir. Yine, Rodos ve Eskişehir medreselerine de talebe genellikle yakın çevre kaza ve köylerden gelmektedir. Coğrafi konumundan olsa gerek Rodos'a daha uzak yerlerden gelen talebelerin çokluğu dikkat çekicidir (BOA, NFS.d., 922: 88-91; BOA, NFS.d., 924: 82-87; BOA, ML. CRD.d., 546; BOA, ML. CRD.d., 4).

Temettuat Defterlerinden rastgele tespit yapıldığından anket niteliği de taşıyabilecek özelliklere sahip olan medreselerdeki 35 talebenin ayrıntılı sosyo-ekonomik durumları hakkında da bilgi edinilebilmektedir. Bu verilere göre, köylerden gelen talebelerin sosyo-ekonomik durumları şehirlerdeki talebelere oranla iki kat daha iyidir. Temettuat kayıtlarının genelinde de köylerde bulunan kimselerin ekonomik durumları şehirdekilere oranla daha iyi gözükmektedir. 6 şehir kökenli talebenin tamamı sülale olarak tek aileden çıkmıştır. Şehir-köy kökenli talebeler sülale olarak birlikte değerlendirildiğinde, tek ve birkaç mevcutlu ailelerden çıkan talebelerin yoğunlukta olduğu görülür. Şehir kökenli talebelerin temettuatları 50 ile 150 kuruş arasında değişmesine karşın, köylerden gelenlerin birkaçı hariç temettuatları 350-600 kuruş arasında değişmektedir. Temettuat Defterlerindeki

⁸ Özellikle Osmanlıca için okuma ve yazma yeteneğinin ikiye ayrılarak düşünülmesi ve değerlendirilmesi daha sağlıklı sonuçlara ulaşılması bakımından önemlidir. Sıbyan Mekteplerinde temel elifba eğitiminin bile Osmanlıca okuma becerisi için yeterli olacağı, bunun yanında yazma eğitiminin biraz daha eğitim gerektirdiği anlaşılmaktadır.

kayıtlar genel olarak göz önünde bulundurulduğunda, 50-150 kuruş arası fakir, 350-600 kuruş hali-vakti yerinde aileleri temsil etmektedir. Zengin olarak nitelendirilebilecek durumu çok iyi dört aile vardır. Genel olarak bakıldığında, medreselerde okuyan talebelerin çoğunluğunun orta gelir seviyesine sahip ailelerden çıktıkları anlaşılmaktadır (BOA, ML. VRD. TMT.d., 4124/B; BOA, ML. VRD. TMT.d., 3366; BOA, ML. VRD. TMT.d., 3366; BOA, ML. VRD. TMT..d., 2960; BOA, ML. VRD. TMT.d., 3250; BOA, ML. VRD. TMT.d., 4151) (Tablo 3).

ULEMANIN SOSYO-EKONOMİK DURUMU

Osmanlı Devletinde ulemanın sosyo-ekonomik durumu şüphesiz ki, uzun tarihleri boyunca devirden devire ve merkezden taşraya farklılıklar göstermektedir. Burada, Kastamonu'daki durum taşra açısından ele alınarak ulemanın toplumsal tabakalaşmadaki yeri, değişen rolleri ve taşrada sahip oldukları servetin yapısına değinilecektir.⁹

XIX. yüzyılın ortalarında Osmanlı klasik medrese düzeni ve vakıf sistemine uygun olarak Kastamonu'da medreselerin her alandaki idarecileri müderrisler olarak devam ediyordu. Vakıfların mali kontrolü üzerinde mütevellinin etkisi olsa da, asıl idare müderrisin elindeydi. İsmail Bey vakfında müderrisin görevi "*vezâif-i tedris edâsı*" olarak açıklanmıştır. Vakfın "*her senede bir kere mütevellî yahûd nâibi nezdinde müderris ve şeyh-i imaret ve âyan-ı imaret indlerinde muhasebe olması*" şart koşulmuştur. Müderris görevine karşılık vakıftan "*her günde kendisine on dört dirhem ve her senede altı müd buğday ve altı müd arpa*" alıyordu. Yakub Ağa vakfında müderris eğitim yanında "*evkâf-ı mezbûreye hasbi nâzir olub mütevellî ve câbinin her re's senede muhasebeleri*" için görevlendirilmiş ve bütün bu görevlere karşılık "*yevmi yirmi dokuz akçe cihet-i tedris*" tahsis edilmiştir (Mehmet Behcet 1341: 127,151).

1248/1832-1833 ve 1253/1837-1838 yıllarında Kastamonu medreselerinde mevcut müderrislerin bir kısmını tespit edebilmekteyiz. 1253/1837-1838 tarihinde 55-65 yaş arası 6 müderris ve 48 yaşında bir dersiam görev yapmaktaydı. Müderrisler kendi çocuklarının eğitimine küçük yaşlarda görevli buldukları medreselerde başlıyorlardı. Musalli müderrisi Mustafa Efendi 7 yaşında, yine aynı medresede müderris İbrahim Efendi 5 yaşında ve Dâr-ı Kurra Müderrisi Mehmed Nuri Efendi 18 yaşında oğullarının eğitimleri ile bizzat ilgileniyorlardı (BOA, NFS.d., 922: 88-91;

⁹ Burada, şunu belirtmek gerekir. Osmanlı ilmiye sistemine göre, kazalarda düşük seviyeli medrese müderrisleri kural gereği ulema sınıfına dahil değillerdi. Bunlar sadece kaza kadılarına tayin edilebiliyordu. Ancak, XIX. yüzyılda terim olarak ulema kazalardaki müderrisleri ifade etmek için de kullanılmıştır. Biz de yeri geldikçe bu anlamda kullanacağız. Geniş bilgi için bkz. (Ortaylı 2008: 236-240); Birinci derecede ulema mertebesine ulaşmak için Süleymaniye müderrisliğinden Molla mahreci unvanını almış olmak gerekiyordu. Ayrıntılı tablo ve daha geniş bilgi için bkz. (Ubcini 1998: 80-83).

NFS.d., 924: 82-87). 1291/1874 tarihinde toplam ders veren müderris ve dersiam sayısını daha net şekilde tespit edebilmekteyiz. Bu tarihte Kastamonu'da mevcut 14 medresede 45 müderris ve dersiam bulunmaktaydı. Bu sayı talebe başına 18 müderris düştüğünü göstermektedir(Salnâme-i Vilâyet-i Kastamonu 1291: 151-155). Medreseden mezun olduktan sonra talebeler genellikle kendi eğitim gördükleri medreselere müderris oluyorlardı. Örneğin, 1837'de Merdiye medresesinde talebe olan Cabizâde Elhâc Emin Efendi, medreseden mezun olduktan sonra medresenin birkaç müderrisinden biri olmuştu.

XIX. yüzyılın ortalarında Kastamonu'da taşra uleması arasında ne zaman başladığını tespit edemediğimiz, ancak 1832'lerden itibaren gözlemleyebildiğimiz ve gittikçe arttığı anlaşılan büyük oranlarda bir yerleşmeyle karşılaşmaktadır. Bunun sonucu olarak müderrislikler çocuklara geçerek sülale boyu aynı ailelerin ellerinde kalmıştır. Adeta medrese müderris sülalesinin şahsi tasarrufuna geçmiştir. Kayseri'de de bu durumun yaygın olarak yaşandığına dair gözlemler vardır. XIX. yüzyılda taşrada *"bir medresenin müderrisi vefat edince yerine ekseriya evlâdı, sathi bir imtihanla ve iltimasla tayin olunur, emr-i tedrise nâ-ehl olduğundan, başka bir ulemâyı müderrisliğe"* vekil olarak getirirdi (Tarih-i Hayatım 1996: 18).

1253/1837-1838 yılında medreselerde İlave-i Musalli müderrisi Hacıdedeoğlu Esseyid Halit Efendi ve Dâr-ı Kurra müderrisi Mehmed Nuri Efendi gibi birkaç yerli müderris tespit edilebilmektedir. Bu müderrislerin bir kısmı 1832 yılından itibaren uzun süredir görevlerini sürdürmekteydiler. 1291/1874 tarihinde yerleşme sonucu müderrislerin yarısının Kastamonu kaza ve köyleri kökenli olduğu ve müderrislerin çoğunluğunun artık ölene kadar taşrada aynı medresede eğitim faaliyetlerine devam ettiği anlaşılıyor. Merdiye müderrisi Seyyid Ahmed Hicabi Efendi, Merdiye müderrisi Cabizâde Elhâc Emin ve Münire müderrisi Çilaklızâde Hafız Mehmed Zühdü Efendi gibi 45 müderrisin yaklaşık yarısı net şekilde Kastamonu kökenlidir. Bu durum 1317/1899, 1319/1901 ve 1321/1903 tarihlerinde de aynen devam etmektedir. Üstelik medreselerin müderrislikleri aynı ailelerin denetimindedir. Örneğin, uzun yıllar boyunca Merdiye müderrisliği yapan Şeyh Hacı Ahmed Siyahi'nin vefatından sonra 1874'te aynı medresenin müderrisliğine oğlu Seyyid Ahmed Hicabi Efendi geçmiş ve 1888 yılında ölene kadar görevinde kalmıştır. Hibbetullah (Merdiye) medresesi XIX. yüzyılın ilk yarısında yapıldığına göre yaklaşık yarım yüzyıl medrese idaresi aynı müderris ailesinin elinde kalmış demektir. 1874 yılında Nasrullah müderrisi Hattat Elhâc Ahmed Efendi, Ziyaiyye müderrisi Mehmed Evliya ve Münire Müderrisi Çilaklızâde Hafız Mehmed Zühdü 1321/1903 tarihinde yaklaşık 20 yıl gibi uzun zaman geçmesine rağmen hala aynı medreselerde müderris olarak bulunmaktadırlar (Salnâme-i Vilâyet-i Kastamonu 1291: 151-155; Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye 1317: 1294-1317; Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye 1321: 1125-1133; Kastamonu, 5 Zî'l-

Kâde 1306/3 Temmuz Rumi 1305; BOA, ML. VRD. TMT.d., 4117/B; BOA, NFS.d., 922: 88-91; BOA, NFS.d., 924: 82-87; Çiftci 1995: 228-230).

Karışıklık çıkarıcı tartışmalardan sonra XIX. yüzyılda medrese-tekke ilişkileri de düzene girmiş gözükmetedir. Klasik dönemin tasavvuf tartışmaları ve tasavvufu dışlayıcı tavırlarının sıcaklığını kaybetmesinin sonucu olarak, tasavvuf ve medrese cephelelerinde sıcak ilişkilerin geliştiği dikkati çekmektedir (KJD, II, 191b). Bu durum daha da ileri giderek medreselerin tekkeleşmesine yol açmıştır. Örneğin, Merdiye Müderrisi Şeyh Hacı Ahmed Siyahi, aynı zamanda Halidi tarikatının şeyhliğini yapmakta ve medresede tarikat faaliyetlerinde bulunmakta; yerine müderris olarak geçen oğlu Ahmed Hicabi Efendi de İstanbul'da Abdülfettah Efendi'den aldığı tasavvuf eğitiminden sonra medresede ilim, tekkede tarikat faaliyetlerine devam etmektedir. Namazgah müderrisi Hacı Mustafa Efendi gibi daha birçok müderris-şeyh örneği göstermek de mümkündür (Çiftci 1995: 228-235).

Müderrisler taşra toplumunun servet ve nüfuzca en kudretli zümresi sayılan ayan aileleri ile sıcak ilişkiler kurmuşlardır. Münire müderrisi Seyyid Mehmed Arif Efendi'nin yerel ayanlarla kurmuş olduğu ilişki taşrada diğer müderrisler için de güzel bir örnek oluşturur. Arif Efendi kurduğu yakından dolayı "*Bolu Sancağı Gerede kazası hanedan ahalisinden esbâk Bolu mütesellimi ser-bevvâbin-i dergâh-ı âliden atufetlü Elhac Ahmed Ağa çend nefer tevabiâtıyla rahrastı olan Kastamonu'ya vusûlünde*" konağında misafir kalmıştır (KJD,II,161b). Kurulan ilişkinin yakınlığından olsa gerektir ki, ayan ve adamları Kastamonu'ya her gelişlerinde müderrisin konağında misafir kalmakta (KJD,II,170a; KJD,II,167b), Arif Efendi de Gerede'ye ziyarete gitmektedir (KJD,II,190a). Müderris Mehmed Arif Efendi, başkentteki devlet adamları ile de yakın ilişkiler kurmuştur. Kapudan-ı Derya Fevzi Paşa'nın mühürdarı Ahmed Efendi Sinop'a gidişi sırasında Kastamonu'da müderrisin konağında misafir kalmıştır (KJD, II,165b; KJD, I,108; KJD, I,82a). Kurulan bu yakın ilişkiler meyvelerini vermiş gözükmetedir. Müderrisin oğlu Müderris Hafız İmadüddin Mahiri Efendi "*deraliyye'de ecille-i sudûr-ı izâmdan sâbıkan imam-ı evvel hazret-i şehriyâri devletlü Esseyid Elhâc Zeynelabidin hazretlerinin hizmet-i kitâbetiyle müstahdem*" edilmiştir (KJD, I, 90b).

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda merkezde irsiyet kazanmış ilmiye aristokrasisi haline dönüşen ulema aileleri kapalı bir sınıf haline gelmişlerdi. XIX. yüzyılda taşra uleması arasında da tam anlamıyla aynı durum gözlenebilmektedir. Kastamonu kadısının akrabalarını açıklayan "*Kastamonu nâibi olub bu def'a infisali vukuû-yafte olan kibar-ı müderrisîn-i kirâmdan devletlü Esseyid Mehmed Nafi Efendi hazretleri ve damadı müderrisîn-i kirâmdan semahatlü Ali Raşid Efendi ve mahdûmu müderrisîn-i kirâmdan sade-rû Ahmed Eşref Efendi ve kethüdası eşref-i kuzâtdan olan faziletlü Elhâc Hafız Esad Efendi ve harem ve kerime ve sağır mahdûm ve cariyeleri ve etbâ ve aşçı ve sayıs*" kaydı bu durumu güzel şekilde özetleyebilen bilgiler içermektedir

(KJD, I, 75a). Örnekten de anlaşıldığı üzere, taşra uleması birbiri ile yakın ilişki içindedir. Çoğu kez müderris olan kişinin akrabalarının çoğunluğu da ilmiyeye intisap etmiş; aileye rastgele kişilerin alınmamasına özen gösterilmiştir. Bu kapalılığın hariç medreselerinde yansımaları ise ailelerin genç üyelerinin taşra medreselerinde küçük yaşlarda yüksek ilmi rütbelere ulaşabilmeleridir. Müderris olduğu anlaşılan ulema ailesinden Arabizâde Elhâc Ali Efendi'nin çocuk yaştaki -13 yaşında- oğlu Esseyid Mehmed Lütfullah 1837 yılında Nasrullah Kadı medresesinde müderrislik yapmaktadır. Yine, kadı Ahmed Eşref Efendi'nin "*sade-rû*" olarak ifade edilen çocuk yaştaki oğlu müderris olmuştur. Bu kayıtlar Hocazadeler kanununun XIX. yüzyılda da kaldırılmadan devam ettiğini gösteriyor.

Taşra toplumunun itibarlı ve nüfuzlu zümresini oluşturduklarından taşradaki diğer nüfuzlu kesimi oluşturan devlet adamları ve tüccarlarla irtibat halindedirler. Bu kapalılığın bir sonucu olarak taşrada ulema ailelerinin evlilikleri de zengin tüccar ve ulema arasında olmuştur. İşleyiş açısından da, evlilikler erken yaşlarda ve müderrisin tanıdığı ve tercih ettiği talebeler ile yapılmaktadır. Geleceği parlak görülen talebelerin daha çok tercih edilmesi de söz konusu olabilir. Örneğin, Müderris Hoca Abdullah Efendi, kızı "*fahr'ül-mukadderât, tâc'ül-mestûrât ismetlü Aişe Hanım*"ı kendi talebesi ve hizmetçisi Hüsameddin Şevki Efendi ile evlendirmiştir (KJD,121a). Merdiye müderrisi Ahmed Hicabi, kızını hocası ulemadan Keskinzâde Ahmed Edib Efendi'nin oğlu tüccar Ahmed Rıza Efendi ile evlendirmiştir (Çiftçi 1995: 237). Tespit edilen 4 köy kökenli talebenin evlilikleri şehirdeki kişilerle olmuştur (KJD, I,159b; KJD,121a; KJD, I,92b; KJD, I,114a). Müderris Hafız Mehmed Nuri Efendi'nin oğlu Seyyid Abdülcemil Kastamonu'da ticaretle uğraşan Elhâc Salih Efendioğlu'nun kızı Halime ile evlendirilmiştir. Mahallede genel gelir miktarı 150-200 kuruş olmasına karşın, 700 gibi orta seviyenin üstünde bir gelire sahip bir ailenin tercih edilmesi genel evlilik tercihlerine de ışık tutmaktadır (BOA, ML. VRD. TMT.d., 4114: 3; KJD, I, 114a).

XVIII. ve XIX. yüzyılda taşradan İstanbul'a ulema sülaleleri arasına geçiş yapmak suretiyle yukarı hareketlilik örneklerine rastlamak mümkündür. Daha sonra Şeyhülislam olan Kastamonu'lu Mustafa Aşir Efendi XVIII. Yüzyılın sonlarında dersaadet'te yükselerek ulema sülalesi haline gelmiştir. Bu durum intisap sistemine dayalı olarak güçlü bir himayeci bulunduğu hala taşradan başkente yükselebilenin mümkün olabileceğini gösterir (Unan 2003: 209-210; Mustakimzâde Süleyman Saadeddin 1978: 116-117). Aşir Efendi, babası Reis'ül-Küttâb Mustafa Efendi'nin nüfuzundan yararlanarak iyi eğitim almış ve bu destekle olsa gerektir ki henüz on beş yaşından önce ruûs-ı hümayûna nail olmuş; Rumeli kazaskerliğinden sonra 1798 tarihinde Şeyhülislam olmuş, daha sonra Aşirzâdeler olarak anılan ulema sülalesi haline dönüşmüştür (İlmiye Salnamesi 1334: 565).

İstanbul'a gitmeyi başaramayan veya taşrada kalmayı tercih eden ulemanın maddi durumu taşrada da iyi gözükmektedir. Kastamonu'da da taşra uleması İstanbul'daki ulema aileleri gibi güvenli ve müreffeh sınıf oluşturmuştu (Ergenç 1995:137-140). Taşra uleması XVI. ve XVII. yüzyıldaki durumundan çok şey kaybetmiş olsa bile, servet ve mal-mülk açısından hala iyi konumda bulunuyordu. Münire müderrisi *eşref-i hanedândan faziletli Esseyid Elhâc Arif Efendi ve oğlu Mahir Efendi*'nin temettuat kayıtları bu hususta pek güzel örnek teşkil etmektedir. Elhâc Arif Efendi, Münire, İsmail Bey, Mestan Bey, İbrahim Bey, Mahmud Çelebi, İsfendiyar ve Nasrullah medrese ve camilerine ayrılmış yüksek meblağlı vakıfların gelirlerini çeşitli hizmetler karşılığı tasarruf etmektedir. Toplam gelir miktarı imam, mekteb hocası, hatib ve müezzin gibi din görevlilerine göre karşılaştırılmayacak şekilde yüksek değerler taşımaktadır. Müderrisin köyle bir irtibatı kalmamış ve büyük, gösterişli ve varlığıyla nüfuz tesis edebileceği bir konağı da bulunmaktadır (BOA, ML. VRD. TMT.d., 4096).

Kastamonu ulema sülalesinden olan müderris "*Keskinzâde Esseyid Ahmed Efendinin hanesinden maâda emlâk ve temettuatı*" yaklaşık aynı seviyelerde gözükmektedir. Yeni şehirleşen bir zümreyi temsil eden müderrisin şehirde evi bulunmamaktadır. Kelebek ve Karavenik divanlarında arazileri olan müderrisin köyle olan irtibatı devam etmekte; toplam geliri de 1706 gibi yüksek bir miktar oluşturmaktadır (BOA, ML. VRD. TMT.d., 4114)¹⁰.

Temettuat kayıtlarına göre Kastamonu merkezindeki en zengin gelirlere sahip vakıflar müderrislerin tasarrufunda bulunuyordu. Gerçi vakıfname şartlarının çoğunda vazifelilerin müderris olması şartları vardır; ancak müderris şartı olmayan yüksek gelirli bir kısım vakıflar da müderrislerin tasarrufunda gözükmektedir. Aynı zamanda köydeki din hizmetlerinin imamların kontrolünde olmasına karşın, Kastamonu merkezinde önemli din hizmetlerinin neredeyse tamamı müderrislerin kontrolindedir. Evlerin gerçek değeri hakkında herhangi bir kayıt olmadığından karşılaştırma imkanı bulamamıza rağmen, müderrislerin hanelerinin diğer şehir sakinlerine göre değeri çok yüksek konaklar olduğu anlaşılıyor. Müderrisler ortaklıklar yoluyla tarım ve ticari faaliyetlere de katılmaktadırlar. Örneğin, İsfendiyar Müderrisi Mehmet Efendi köyünde bulunan 14 dönüm arazisini ortaklıkla işletmektedir (BOA, ML. VRD. TMT.d., 4151;BOA, ML. VRD. TMT.d., 4117/B). Müderrisler tarım ve ticaret gibi gelir getirici faaliyetlerde bulunmaları durumunda vergi ile yükümlü tutuluyorlardı. Namazgah müderrisi Hacıdeoğlu Halit "*Kuzyaka nahiyesinde Çalılar karyesinde arazisi olarak sene-i*

¹⁰ Konya Hadim kazası üzerine temettuat defterlerine dayanarak yapılan incelemelerde müderrislerin gelirleri genel olarak aynı seviyedeki iki müderrisin geliri 2550-2700 ve birkaç müderrisin geliri ise 500-600 kuruş civarında çıkmıştır. Yine, zenginlik açısından ayanlardan sonra gelmektedirler. Geniş bilgi için bkz. (Soylu 2004: 72-75,139).

sâbıkada vergü olarak” 200 kuruş vermiştir (BOA, ML. VRD. TMT.d., 4117/B; BOA, ML. VRD. TMT.d., 4096).

Müderisler taşrada gelir seviyesi açısından âyan ve tüccarlardan sonra ikinci sırayı paylaşmakta ve servet bakımından en ön sıralarda yer almaktadırlar. Âyan ve vücuh-ı kaza tartışmasız gelir bakımından birinci sırada idi. Sırt kazası müdürü ayan Kütükoğlu Hacı Abdullah Bey'in 220 dönüm tarlası ve 3034 kuruş temettuatı bulunuyordu (BOA, ML. VRD. TMT.d., 4618). Dergah-ı âli kapucubaşlarından ve Kastamonu meclis azası Deşsirinzâde Mehmed Bey 8882 kuruş (BOA, ML. VRD. TMT.d., 4126; BOA, ML. VRD. TMT.d., 4293; BOA, ML. VRD. TMT.d., 4155) tüccar Hacıbıyıkzâde Raşid Ağa ise toplam 3200 kuruş temettuata sahipti (BOA, ML. VRD. TMT.d., 4121/B).

Tekke mensubu şeyhler ile mahalli sancak kadıları da müderisler ile aynı seviyede gelir grubunu temsil ediyorlardı. *“Postnişin-i dergah-ı Ferhad Paşa”* Hacıkadızâde Şeyh Füsuh Efendi, 943 kuruş temettuata sahipti. Şeyh dergaha ayrılan 420 kuruş maaş yanında, hamam kirasından 120 ve Ene Bey vakfından 102 kuruş alıyordu (BOA, ML. VRD. TMT.d., 4114). Yine, vergi muafiyeti bulunan Hacı Şeyh Mehmed Efendi, Mehmed Paşa camiinin hatip ve imamlığını yapmakta ve tahsis edilen vakıf ve çeşitli gelirlere 1567 kuruş gelir elde etmekteydi (BOA, ML. VRD. TMT.d., 2958). Şehirde oturan Naib Hüseyin Efendi ise naib olarak yaptığı vazifeden 810 kuruş alıyordu (BOA, ML. VRD. TMT.d., 4114/A).

XIX. Yüzyılın ortalarında ulema müreffeh durumunu hala devam ettirmekte olsa bile, resmi nüfuzundan çok şey kaybetmeye başlayacağı durumun arefesinde bulunuyordu. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durum birçok şeyi değiştirmeye başlamıştı. Bu durum taşradaki rolleri de geri dönülmez şekilde dönüşüme uğratacağı. Batılılaşma ve merkezi reformlarla başlayan dönüşümün taşraya yansımaları daha geç tarihlerde başlamıştı. Sultan II.Mahmud'un yerine geçen II. Abdulmecid'in Kastamonu'da yapılan biat merasimi ile yine 1889 tarihinde Kastamonu'da yapılan cülus yıldönümü kutlaması 50 senelik bir sürede ulemanın ne kadar büyük bir pozisyon kaybettiğini ortaya koymaktadır. Sultan Abdulmecid'in tahta cülusunda *“Kastamonu'da paşay-ı müşarünileyh hazretlerinin mütesellimliğinde atıfetlü Akil Beyefendi hazretleri tarafına lede'l-vüsûl münadi nidâsıyla cümle muhatabın ve ahaliyi Musalli tâbir olunan beldenin câmi-i kebîrine dâvet hâkim-i belde efendi hazretleri minber-i şerîfe emri şerîf-i mezkûru kıraât ve mazmûn-ı münîfe harf be harf mübârek lisan-ı gevher fesaniyle ilan-u işâat ve merasim-i itaâti bâ'de'l-edâ ve'l-beyâ hala müfti ve sâbıkı ve fehd-i ulemâyı Osmaniye müderri Abdullah Efendiler ala hiddeti minber-i mezkâre isad ile başka başka cehren füzûn-ı ömrü devlet-i aliye ve ferrü haşmeti tacdari ediyeye-i hayriyelerine muvazabât ve cümle ulemâ ve vücâh-ı ahali yekzeban amin sümme amin duâsıyla müdâvemet-i birle akabinde marifet-i vali ve ittifak-ı ahali ve kaleden tependehot ve ilan u işâat-ı cülûs-ı hümayûn ile hasretü*

cümle bay ü geda ve ağniya ve fukâra ve memûrîn ü reâya ve berayaya bir mantuk-ı ferman-ı baha mutavaât müyesser” olduğu şeklinde anlatılan durum halifeye biat anlamı da taşıdığından dini açıdan da önemli olan törende müderris merkezi konumdadır (KJD, II, 176b). 1889 tarihinde cülus-ı hümayun yıldönümü töreni hükümet dairesi önünde bulunan Namazgah'ta yapılmıştır. Törene “*erkân-ı memûrîn-i vilâyet ve umerâ ve zabitan-ı askeri ve ulemâ ve meşayih ve müteberân-ı memleket ile beraber ...idadi, mülki ve askeri Rüşdiye mektepleri müslim ve gayr-i müslim mekâtib-i ibtidâiye şakirdânı, asâkir-i zabtiye asâkir-i ihtiyatiye ve pek çok efrâd-ı ahali*” katılmıştır. Törende mekan değiştiği gibi, ulema törene katılmaktan alıkonulmasa bile törende daha gerilere düşmüştür. Protokolde önemli bir temsil gücünü ifade eden duayı daha önce ulema yaparken, bu defa duayı mekteb-i Rüşdi-i Mülki muallimi Behcet Efendi yapmıştır (Kastamonu, 7 Muharrem'ül-Harem 1307/21 Ağustos Rumi 1305/ 2 Eylül 1889).

Kastamonu'da “*usûl-ı cedid*” ile öğretim yapan okulların açılması ile adım adım bu hakimiyet daha da zayıflayacaktır. Şehirde 1301/1883'de Rüşdi-i Askeri, 1305/1887'te İdadi ve 1307/1889 tarihinde Mekteb-i Sanayi açılmıştır. 1317/1899 tarihinde şehir merkezinde “*usûl-ı cedid*” ile eğitim veren birer adet İnas Rüşdi, Rüşdi-i Askeri, Leyli ve Nehari İdadi-i Mülki ve Sanayi Mektebi bulunuyordu (Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye 1317: 279-280; Şemseddin Sami 1314: 3661). 1291/1874 tarihinde 799 medrese talebesine karşılık, 1301/1883'de Kastamonu Rüşdiye Mektebinde sadece 112 talebe bulunuyordu. 1316/1898 tarihinde yeni açılan mekteplerde bu sayı 314, 1317/1889 tarihinde artış ile 511 talebe olmuştur. 1321/1903 tarihinde mekteplerde sadece 224 talebe vardır. Kastamonu medreselerinde buna karşılık 1317/1899'de 1123, 1319/1901'de 1166 ve 1321/1903'de 1232 talebe bulunuyordu (Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye 1319: 718-765; Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye 1321: 604-623).

Bu sayılar medreselerde talebe mevcudunun giderek arttığını göstermektedir. Medreselerde talebe sayısındaki artışlar XIX. Yüzyılın ortalarında başlamış ve XX. Yüzyılda da artarak devam etmiştir. Devlet, 1846 tarihinde talebe sayısını denetim altına almak ve askerden kaçışlara engel olmak amacıyla medreselerde ders kitabı olarak okutulan İzhar, Kafiye, Molla Cami ve Fenari eserlerinden muafiyet sınavları olarak anılabilecek “*kur'a imtihanları*”nı getirdi. Bu dersleri geçenler bir sene askerlikten muaf tutuluyordu (Çadircı 1985: 70,74)¹¹. Getirilen sınav düşünülenin aksine askerden kaçan işsizler ordusunun medreselere doluşmasına sebep olmuş, II. Abdülhamid zamanında tamamen kaldırılan “*kur'a imtihanları*” bu sayıyı

¹¹ II. Mahmud'un milli ordu kurma teşebbüsleri sırasında talebelere nasıl bir sistemin uygulandığını bilmiyoruz. Ancak, Kastamonu'da 1253/1837-1838 yılında Merdiye medresesi talebesi 14 yaşında Muhammed bin Numan “*redif*” yazılmıştı (BOA, NFS.d., 924: 82-87).

daha da kabartmıştır (Mehmed Fatin, Beyân'ül-Hak, I/16(25 Zi'l-Hicce 1326/18 Ocak 1908: 359-360)¹².

Medreseyi etkileyen diğer bir husus “*usûl-ı cedid*” ile öğretim yapan mekteplere sınavla öğrenci alınmasıdır. Bu dönemde Kastamonu’da mevcut bütün mekteplere sınavla öğrenci alınmaktadır (Kastamonu, 23 Zi'l-kâde 1306/10 Temmuz Rumi 1305/23 Temmuz 1889; Kastamonu, 6 Ramazan-ı Şerif 1306/ 24 Nisan Rumi 1305/6 Mayıs 1889; Kastamonu, 7 Zi'l-hicce 1306/24 Temmuz Rumi 1305/6 Ağustos 1889; Salih Vecdi, Sebilürreşad, XII/287, 14 Rebiü'l-Âhir 1332/12 Mart 1914: 12-13). İbtidai mezunu zeki ve başarılı talebelerin çoğu mekteplere devam etmekte, medreselere ise daha düşük seviyeli talebeler gitmektedir. Yarışma, ödül törenleri ve imtihanlarda taşradaki önde gelen devlet görevlileri “*usûl-ı cedid*” ile öğretim yapan mekteplere çok önem verdiklerini her vesile ile hissettirmektedirler. Kastamonu Rüşdi-i Mülkiye giriş sınavına “*zât-ı sâmi-i vilâyetpenâhi ve fırka-i askeriyeye kumandanlığı vekili ile bilumûm erkân-ı vilâyet ve umerâ-i askeriyeye ve memûrîn ve ulemâ ve meşayih ve eşrâf-ı memleket*” katılmış (Kastamonu, 23 Zi'l-kâde 1306/10 Temmuz Rumi 1305/23 Temmuz 1889); Mekteb-i Sanayi’nin açılışında da zikredilen bütün protokol hazır bulunmuştur (Kastamonu, 28 Muharrem’ül-Haram 1307/11 Eylül Rumi 1305/23 Eylül 1889). Mekteb-i İdadî’nin sınavında ulema ve meşayihin de bulunduğu protokol huzurunda Mekteb müdürü Musa Kazım Efendi “*bundan beş on sene evvel mekteb-i rüşdisi bulunan kazalar madûd ve hele usûl-ı cedide vecihle tedris olunur mekâtib-i ibtidâiye nâdir iken işte bu ikdamât-ı celile-i hüsrevâne bu ğayat-ı azime-i mülûkane âsâr-ı aliyesinden olarak bu günkü günde mekâtib-i rüşdiye ekser mahallerde nevâhi merâkizine kadar tamim*” ettiğini açıklamakla yeni tarz öğretim şeklinin üstünlüğünden bahsediyordu (Kastamonu, 21 Muharrem’ül-Haram 1307/4 Eylül Rumi 1305/16 Eylül 1889). Karşılaştırma yapıldığında ilginç veriler sunan medreselerde geleneksel hale gelen icazet törenlerine protokolün katılımı ise daha zayıflamıştı (Kastamonu, Şaban’ül-Muazzam 1306/3 Nisan 1305/15 Nisan 1889).

XIX. yüzyılın son çeyreğinde ulemaya bahsedilen yatay geçiş yoluyla din, Arapça ve Farsça muallimi olarak mekteplere geçiş hakkı, tepkileri azaltmasına rağmen, medreselerdeki eğitim sisteminin zayıflamasına yol açmıştır. Bu uygulamanın birkaç örneğine Kastamonu’da da rastlanır. Osmanlı Devleti’nin taşra idaresinde yapacağı değişikliklerde intibakı kolaylaştırmak amacıyla yatay geçiş uygulaması çok sık başvurulan bir politika idi. 1291/1874 tarihinde Kastamonu Rüşdiye Mektebi Muallimi evveli Müderris Behcet Efendi ve Muallim-i Sanisi Mehmed Emin Efendi bu haklarını

¹² Bu dönemde Kayseri’de talebe olan Ragıb Bey izlenimlerini şöyle anlatır: “*Çarşıda bilumum esnaf, demirci, kasap ve boyacılara varıncaya kadar, hep medreselere kayıtlı talebe olarak askerlikten kurtulmaya başladı. Hoca efendiler de bunları alacakları pek hasis ve cüz’i birkaç kıyye şeker, pirinç, bulgur ve kuruşa tamah ederek medreseye kaydetmekten haya etmediler*”. (Tarih-i Hayatım 1996: 20-21).

kullanarak mekteplere muallim olarak geçiş yapmışlardır (Salnâme-i Vilâyet-i Kastamonu 1291: 135).

TAŞRADA İSTİHDAM SAHALARI

Ele alacağımız konu yalnızca medreseden mezun olarak icazet alan talebeyi kapsamamakta, çok büyük oranlarda olduğu anlaşılan eğitimi yarıda bırakan talebeleri de içine almaktadır.

Medrese eğitimini üst derecelere kadar devam ettiren kimseler genellikle sarayda çeşitli yüksek memurluklar ile şeyhülislam, kadı, müftü ve müderris gibi yüksek gelire sahip görevler elde etmekteydi. Başlangıçtan itibaren uygulanan kaideye göre, alt derecedeki müderrisler kaza ve sancak kadılıklarına, Sahn-ı Seman ve üstündekiler ise mevleviyet kadılıklarına tayin olunurdu. Hatta, eğitimleriyle çok fazla ilgileri olmayan ancak imparatorluğun yüksek eğitim kurumları fonksiyonunu gördüklerinden dolayı, Vakanüvis gibi saray görevleri ve Tanzimat devrinde sayıları artan meclislerde azalık gibi vazifelerde bulunan birçok müderris bulunmaktaydı (Kushner 1987: 52-74). Ancak, yüksek memurlukları elde etmek için hemen hemen bütün ömrünü feda etmek gerektiğinden ulema namzetlerinin sayısı oldukça düşmekte ve talebelerin çoğu taşrada düşük dereceli medreselerde tahsil görmeye yetinmekteydiler. Öğrenimini taşrada veya hazırlık derecelerinde bırakıp terk eden talebelerin sayısı çok fazlaydı. Ubcini, bu oranı mektep çocukları için % 95, hazırlık derecelerinde medrese eğitimini terk edenlerin oranını da yaklaşık olarak benzer oranda vermektedir (Ubcini 1998: 148). 1252-1255/1836-1839 tarihleri arasında üç senelik bir zaman diliminde Kastamonu'dan İstanbul'a "*tahsil-i ilm*" için giden öğrenci sayısı 1'i 41, 3'ü ise 20'li yaşlar da olmak üzere yalnızca 4 kişidir (KJD, I, 34b; KJD, I, 33a; KJD, I, 117a; KJD, I, 91a; KJD, II, 154a; KJD, II, 111b; KJD, II, 49a; KJD, II, 168a).¹³

Eğitimi daha erken terk eden veya taşradaki eğitim ile yetinen bu kimseler, çoğunlukla düşük gelirlere sahip imam, hatib, müezzin, kayyım ve sıbyan mektebi hocası gibi görevlere talip olarak eğitim veya din hizmetleri sınıfına geçmeyi tercih ediyorlardı. Merkezi eğitim teşkilatına bağlı olmadan vakıf teşkilatı içinde yapılan mektep hocalığının her mahalle ve küçük köylerde bile bulunduğu düşünülürse istihdam sahasının büyüklüğü de ortaya çıkacaktır. Ubcini, mekteplere oldukça fazla sayıda çocuğun devam ettiğini ve yapılan istatistiklere göre, müslümanlardan ancak yüzde beşinin ilk mektep eğitiminden geçmemiş olduğunu belirtmektedir (Ubcini 1998: 146). 1253/1837-1838 nüfus sayımında Kastamonu merkezinde Dâr-ı Kurra ve Dâr-ı Hadis Medresesinde talebe olarak gördüğümüz Çayırılı köyünden

¹³ Şehir dışına çıkan kimselerin kaza kadılarında muhakkak almak zorunda oldukları mürur tezkeresi icmallarının kaydedildiği Jurnal Defterleri sağlam bir kıyas/ölçü kaynağı oluşturmaktadır.

Kübsüzoğlu Mustafa eğitiminden sonra yine aynı köye dönerek hocalık yapmaya başlamıştır. Kübsüzoğlu Mustafa hocalık görevini yerine getirdiğinden 10 dönüm kadar tarlasını yevmiye ile işletmekte ve tarladan elde ettiği 326 kuruş gelire karşılık hocalık görevinden 100 kuruş gelir elde edebilmekte; köyde gelir bakımından ise orta halli bir grubu temsil etmektedir (BOA, ML, VRD. TMT.d., 4151; NFS.d.,924: 82-87). 1253/1837-1838 tarihinde İlave-i Musalli Medresesinde ilim tahsil eden Munay köyünden Kadıoğlu Osman, 1261/1845 tarihinde imamlık yapmaya başlamış, kendisinin 6 dönüm tarladan 312 kuruş gelir elde etmesine karşılık, sadece imamlık görevinden bir senede 200 kuruş gelir elde edebilmektedir (BOA, ML. VRD. TMT.d., 2969; BOA, NFS.d., 924: 82-87).

Cami görevlilerinin gelirleri ve personel sayısı büyüklüklerine göre değişmekte; genellikle sancak ve kaza merkezlerinde bulunan cami görevlileri diğer vazifelilere göre daha iyi gelir elde etmektedir (Ubcini 1998: 79). Medrese-i Atik'te talebelik yaptıktan sonra Kastamonu merkez Tahir Kadı Mahallesiindeki Tahir Kadı Camiinde imamlık görevine başlayan Meldanoğlu Osman 261,5 kuruş ile köydeki meslektaşlarına göre daha iyi bir gelir elde ediyordu (BOA, ML. VRD. TMT.d., 4124/B; BOA, NFS.d., 924: 82-87). Şehirde görev yapanların hizmetleri karşılığı daha iyi bir ücret almalarına rağmen, genellikle gelir getirecek başka işlerinin olmamasından dolayı görev gelirleriyle yetinmek zorunda kalmaları, şehirdeki imam ve muallim-i sıbyanların ekonomik seviyelerini olumsuz etkilemiştir. Köylerde görev yapanlar ise, köydeki tarım gelirleri ile beraber elde ettikleri kazancın toplamı ile normal hayat standardı yakalamış gözükmektedirler. Bunlar, köylerde genellikle hiç geliri olmayanların fakir, 150-200 kuruş altındakilerin düşük, 200-450 kuruş arasındakilerin orta ve 450-1000 arasındakilerin yüksek olarak nitelendirilebilecek gelir standartlarında, orta gelir grubunun altı ve orta kesimlerini temsil etmektedirler. Üst gelir grubuna giren birkaç din görevlisi vardır (Tablo 2).

Ulema sınıfına göre gelir seviyeleri çok düşük olan cami görevlileri, gelirlerinin yetersizliğini telafi etmek için sistemin yapısı itibarıyla teşvik ettiği esnaflık ve tarım gibi gelir getirici işlerle uğraşmak zorunda kalmışlardır (Ubcini 1998: 77; BOA, ML. VRD. TMT.d., 3366; BOA, ML. VRD. TMT.d., 4139; BOA, ML. VRD. TMT.d., 4618; BOA, ML. VRD. TMT.d., 2969). Genelde karşılaşıldığı gibi Hocaoğlu Molla Mehmed kendi kazasında mektep hocalığı yaparken bir yandan da tarım işleri ile uğraşmakta (BOA, ML. VRD. TMT.d., 3366); Kiraslı köyünden Hatiboğlu Molla Osman ise köyünde hatiblik görevini yerine getirirken ticaret ile uğraşmaktadır (BOA, ML. VRD. TMT.d., 3250). Molla Mehmed gibi köyde üç-dört dönüm arazisi olmasına karşılık sadece görev geliri ile yetinen kişiler de vardır (BOA, ML. VRD. TMT.d., 2960). Kastamonu Topçuoğlu Camii müezzini Mehmed'in görevi karşılığı aldığı 60 kuruşa bedel "*müezzinlikden maâda temettuâtı olmadığı merkûm şunun bunun îanesiyle*" geçindiğinin belirtilmesi bu meslek grubunun içinde

bulunduğu ekonomik durumu çok iyi özetlemektedir (BOA, ML. VRD. TMT.d., 4136). Mektep hocası ve imam olanlara vergi muafiyeti tanınması ise dikkat çekici bir husustur (BOA, ML. VRD. TMT.d., 4618)¹⁴ (Tablo 4).

İmam, hatip ve sıbyan hocası ücretleri köylülerin üstlendikleri aynı ödemeler veya mahalli vakıflar tarafından karşılanıyordu. Ekonomik olarak orta ve düşük seviyede olan bu zümre mensupları, merkezin kendilerine verdiği yetkilerle otoritesini artıracak ve hatta merkezi sistemin taşrada muhtardan sonraki temsilcisi konumuna yükselecektir. Merkez zaman içinde verdiği idari yetkilerle kendilerini din hizmetleri dışında aynı zamanda taşra yöneticisi konumuna yükseltmiştir (TŞS, 2096: 47; TŞS, 2101: 1; TŞS, 2103: 61; TŞS, 2107: 121).

Köyünden eğitim için ayrılıp Kastamonu'ya gelen bir kısım talebeler ise, kısa süre sonra medreseyi terk etmekte ve köyüne geri dönmektedir. Bu durumda olan talebenin miktarını tam bilemememize karşılık, eğitim ve şartların zorluğuna dayanamayıp geri dönen talebe sayısı fazla gözükmektedir. Medrese-i Dâr-ı Kurra ve Dâr-ı Hadis talebesi Değirmencioğlu Hüseyin, kısa bir talebelik döneminden sonra köyüne geri dönerek "*erbâb-ı ziraât*" sınıfına yeniden dahil olmuş (BOA, ML. VRD. TMT.d., 4151; BOA, ML. VRD. TMT.d., 4601; BOA, ML. VRD. TMT.d., 3406); Hacı Osmanoğlu Hafız Ahmed ise, Medrese-i Hibbetullah'daki talebeliğinden sonra esnafılık yapmaya başlamıştır (BOA, ML. VRD. TMT.d., 4126). 1317/1899, 1319/1901 ve 1321/1903 tarihlerinde talebe sayılarındaki hızlı azalış çoğalmalar kısa sürede medreseyi terk edip köye dönen talebe sayısının çokluğunu göstermektedir (Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye 1317: 1294-1317; Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye 1319: 718-765; Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye 1321: 604-623).

Medrese eğitimi gören talebelerin gelir arayabilecekleri en geniş sahalardan birisi de eyalet ve sancak merkezindeki idareciler ve yerel ayanların taşra idaresi için yanlarında bulundurmak zorunda oldukları kapı halkıdır. XIX. Yüzyılda merkezîyetçi düzenlemeler başlamadan önce değişim geçirmiş Osmanlı idari düşüncesinin bir yansıması olarak, taşra yöneticilerinin geniş "*kapu halkı*" bulundurması merkezin güçlü bir arzusu idi. Merkezin bu güçlü arzusu karşısında yerel idareciler çeşitli işlerde kullanmak üzere çok sayıda "*kapu halkı*" bulunduruyorlardı (Kunt 1978: 98-109). "*Kapu halkı*" arasında en kalabalık grubu paşanın ve ağanın şahsi yazışmaları yanında merkez ile taşra arasındaki yazışmalarını yapan divan katipleri ve bütün şahsi ve devlet harcamalarının muhasebesini tutan hazinedarları oluşturuyordu (Abdulaziz Bey 2000: 171-175).

Trabzon Valisi Hazinedarzâde Osman Paşa'nın yanında bulundurduğu çok sayıda kapu halkının önemli bir kısmını oluşturan Divan Katipleri ve

¹⁴ Belgede vergi muafiyeti "*muallim-i sıbyan olub vergiy-i senevisi olmadığı*" veya "*muallim-i sıbyan idiğünden vergüsü olmadığı*" şeklinde belirtilmiştir (BOA, ML. VRD. TMT.d., 4114).

Hazinedarları listesi sistemin işleyişine işaret etmektedir. Hazinedarzâde Osman Paşa, Ahışa, Trabzon, Çarşamba, Arabgir, Amasya, Erzurum, Kavak ve Keban gibi geniş bir sahadan en azından işi gereği okuma-yazma bilmesi gereken 65 katip ve hazinedar bulundurmaktadır. Bu katipler arasında medrese tahsili gören Trabzon Kavak Meydanı Mahallesi imamı ve “*vücûh-ı ulemâ*” Mahmud Efendi gibi kişiler bulunuyordu (BOA, NFS.d., 1149: 341). Yine, görevlerinin ilk dönemlerinde paşanın yanında katiplik yapan iki kişinin biyografisine de sistemin işleyişine ışık tutması açısından değinmekte yarar vardır. Bunlardan ilki, Erzurumlu Söylemezzâde Mehmed Timur’un oğlu Ali Kemali, diğeri ise Bayburtlu Şair Zihni’dir. Her ikisi de Erzurum ve Trabzon medreselerinde eğitim görmüşler; daha sonra ise paşanın “*kapu halkı*” arasına katılmışlardır (Karabey 2007: 65-66). Yine, bu iki örnekte görüldüğü gibi, kendini ispat ettikten sonra bahtı açılarak devlet kademelelerinde hızla tırmanan kişiler çok olmuştur.

Daha medresede öğrenci iken yapılmaya başlanan diğer bir gelir getirci iş ise, arzuhalcilik idi. Devletin ayrı bir esnaf teşkilatı olarak düzenlemesine ve sıkı kurallara bağlayarak kontrol etmesine rağmen talebeler ve kısmen medrese eğitimi görenler yoğun olarak arzuhalcilik yapıyorlardı (Ubi-cini 1998: 80). Anadolu’dan çok sayıda insan arzuhalcilik yapmak üzere İstanbul’a gitmekteydi. Kastamonu Cebrail Mahallesinde oturan ve Akkaya nahiyesinde tarımla uğraşan Osman gurbete çıkararak “*deraliyyede Yeni Cami havlusunda yazıcı*”lık yapıyordu. Yazıcılıktan elde ettiği gelir köyde tarım işlerinden kazandığı 225 kuruşa denk düşüyordu (BOA, ML. VRD. TMT.d., 4114). Hatib köyü imamı Esseyid İbrahim’in oğlu İstanbul’da Kassam katipliği yapmakta ve karşılık olarak 150 kuruş elde etmekteydi (BOA, ML. VRD. TMT.d., 4139). Yine Cebrail mahallesinde oturan Hacıoğlu Hüseyin Kastamonu’da yalnızca yazıcılık yaparak elde ettiği 360 kuruş gelir ile geçinmekteydi (BOA, ML. VRD. TMT.d., 4114).

Tanzimat döneminde idari düzenlemeler ile başlayan yapısal değişiklikler dar bir saha ile sınırlı kalmamış, medrese mezunlarının iş sahalarını da doğrudan etkilemiştir. Düzenlemeler ilmiye sınıfının kurulu düzenini sarsacak; bu sarsıntı yüksek ulemanın gelirlerini düşürerek iş sahasını gittikçe daraltacak; daha düşük seviye medrese mezunlarının rağbet gösterdiği imam ve sıbyan mektebi hocası gibi mesleklerde iş imkanları ise eskiden olduğu gibi devam edecektir.

SONUÇ

Taşrada medrese kurucuları klasik devirde çoğunlukla taşradan merkezi bürokrasiye yükselen zenginler veya doğrudan merkezdeki devlet adamları idi. Vakıf gelirlerinin azalması, liberal mülkiyet sisteminin gelmesiyle evlatlık vakıf sayısındaki azalma ve devletin vakıf gelirlerine el koyması gibi sebepler yüzünden medrese gelirleri azalmış; bu gelişme yerel eşraf ve müderrislerin yoğun oranlarda insiyatif almalarına yol açmıştır. Gelirdeki

azalmalar talebelerin ekonomik durumunu etkilediği gibi medreselerin fiziki yapısını da olumsuz etkilemiştir. Bunların sonucu olarak, taşra medreseleri artan oranda ahşaptan inşa edilmeye başlanmış, talebelerin imarettten aldıkları paylar ise azalmıştır.

XIX. yüzyıl Kastamonu uleması arasında, merkezde XVI. yüzyılda oluşmaya başlayan ilmiye aristokrasisine benzer bir kastlaşmanın küçük bir kopyasının var olduğu görülmektedir. Kastamonu'da yerel ulema sülaleleri oluşmuştur. Hatta, köylerde 1832 ve 1837 gibi iki farklı tarihlerde aynı aile ve sülalere çıkan talebelerin çokluğu, kırsal sahalarda da medreseye olan ilginin bazı ailelerde daha yüksek olduğunu göstermektedir.

Bundan farklı olarak yerelleşme ile de karşılaşmaktadır. Medreselerin müderrisler tarafından açılması, müderris sayısının aşırı artması ve müderrislerin artan oranlarda evlatlık vakıf yoluyla medreseleri evlatlarına şart koşmaları, birkaç kuşak aynı ailenin idaresinde bulunan medreselerin sayısını çoğaltmış; müderrislik ve medrese idaresi babadan-oğula geçmeye başlamıştır. Kuruluş döneminde durum aksi yönde gelişmişti. Kastamonu'da beylikler ve erken Osmanlı devrinde yapılan medreselere tahsis edilen vakıfname şartlarında, müderrislik şartları aileye bırakılabilecek şekilde yapılmamıştı. Vakıflardaki bu şartlar, ulemanın görev açısından ikinci kastlaşma dalgasına neden olduğu gibi, taşrada ilmiye aristokrasisini daha da güçlendirmiş; neticede medrese sisteminin tamamen bozulmasına yol açmıştır.¹⁵

Kastamonu'da köyden medreseye eğitim amacıyla gelen talebeler önemli oranlara ulaşıyordu. Bunlar medrese hücrelerinde kalıyor ve derslerini buradan takip ediyorlar; buna karşılık merkezdeki talebeler evlerinden eğitime katılıyorlardı. Köyden gelen talebeler şehirde evlilikler yoluyla önemli kademelere çıkabiliyor, ancak çoğunluğu icazetten sonra düşük gelirli eğitim ve din hizmetleri gelirleriyle yetinmek zorunda kalıyorlardı. Kastamonu merkezindeki önemli vakıfların yüksek gelirleri ulemanın elinde idi. Bu aynı zamanda şehir merkezindeki önemli din hizmetlerinin de ulemanın tekelinde olması demekti.

Osmanlı Devletinin merkezi reformlara bağlı olarak taşrada açmaya başladığı eğitim kurumları, halkın medreselere olan rağbetinde bir azalmaya yol açmamış; ancak medrese ve müderrislerin devlet içindeki etkinliği aşama aşama azalmaya başlamıştır. Yerel kamuoyu ve taşradaki devlet adamları "usûl-ı cedid" ile eğitim veren mekteplerin açılmasına taraf ol-

¹⁵ Kayseri'de medrese talebeliği yapmış olan Ragıb Bey'in benzer izlenimleri vardır. "Heyhat ki, gün be gün hoca çoğalıp, medreseler hemen hemen müderrislerin evlatlarına miras gibi intikal etmeğe başladığından ve medreselerin evkaf varidatı da müderrislere ait olduğundanMedresesi olan hocalar, gerek medreselerin vakfından, gerekse medresede hücre-nişin talebeden aldıkları hediye, zekat vesaireden güzelce geçiniyorlardı. Hatta bu son devirde, bir medrese sahibi olmak, bir apartman (sahibi olmaktan) daha iyi addolunurdu". Geniş bilgi için bkz. (Tarih-i Hayatım 1996:21-22).

muşlar, bunu nutuklarında sık sık dillendirmişler, basında “*usûl-ı atik*” ve “*usûl-ı cedit*” karşılaştırmaları sıkça yapılır hale gelmiştir. Taşra ulemasının protokolde temsil gücü hala devam etmektedir. Devlet, müderrisleri kendi hallerine terk etmiş yatay geçişler yoluyla müderrisleri devlet aygıtı içine dahil ederek istihdam sahası oluşturmuştur.

Zamanla merkezileşme ve modernleşmenin sonucu olarak medreseler sadece din eğitimi yapılan kurumlar haline gelecek, devlete bürokrat ve memur yetiştiren eğitim kurumları haline gelmeye başlayan İdadi ve Rüşdiye okullarına ciddi denilebilecek ölçüde din müfredatı da konularak çözümlenilecektir. Artık, elde mevcut müfredatla medreseler, din adamı ve mekteplere eleman yetiştiren kurumlar haline dönüşmeye başlamışlar; eskiden beri sahip oldukları kadı yetiştirme fonksiyonunu ise imparatorluğun yıkılışına kadar devam ettirmişlerdir.

Tablo 1: 1291/1874 yılında Kastamonu’da medreselerde okutulan dersler ve ders okutan dersiam ve müderrisler (Salnâme-i Vilâyet-i Kastamonu 1291 :151-155).

Sabah	İkinci	Medrese Adı	Ders veren Dersiâm veya Müderris
Buhari-i Şerif		Numaniye	Müfti-i Belde Abdullah Hilmi Ef.
Şifâ-i Şerif, Akâid-i Hindiyeye, Câmi	Mir’ât	Merdiye	Şeyh Hacı Ahmed Efendizade Seyyid Ahmed Hicabi Ef.
Câmi	Halebi	Merdiye	Cabizâde Elhac Emin Ef.
Sarf, Nahiv	Mültekâ, Ferâiz	Tevfikiye	Emin Efendizâde Mehmed Vasfi Ef.
Tasdikât, Cami	Mültekâ	Nasrullah Camii	Hattat Elhac Ahmed Ef.
Maksud, Buhari, Câmi	Mültekâ	Münire	Çilaklızâde Hafız Mehmed Zühdü Ef.
Celal, Fenari, Kafiye	Dürer	Tevfikiye	Devrekani Nahiyesinden Osman Fevzi Ef.
Câmi	Mültekâ	Merdiye	Kayalı Mehmed Hulusi Ef.
Câmi	Şeri’â	Münire	Müsevid Hasan Sükuti Ef.
İzhar, Kafiye	Mültekâ	Merdiye	Hafız Ömer Hulusi Ef.
Kadı Mir, Dürr-ü Naci, Tasavvurât	Muhtasar Maâni	Namazgah	Elhac Mustafa Ef.
Akâid, Tasavvurât	Dürr-ü Muhtar	Ziyaiyye	Mehmed Evliya Ef.
Akâid, Fenari, Câmi	Muhtasar	Sıdkıye	Hafız Sadık Ef.
Akâid, Fenari, Avâmil	Muhtasar	Abdülbaki	Ümmizâde Hafız Muhammed Emin Ef.
Tasavvurât, Câmi	Mültekâ	Semhiye	Çörekizâde Hafız Hüseyin Ef.
İzhar		Semhiye	Ali Efendizâde Mehmed Zühdü Ef.
Kafiye	Mültekâ	Numaniye	Şekercizâde Hafız Ali Ef.
İzhar, Câmi	Halebi	Mahmudiye	Hacı Hafızâde Fazıl Ef.
Câmi		Atabey	İskilibî Ali Ef.
Fenari, Câmi		Koyunlu	Azdavaylızâde Mehmed Ef.
Câmi	Halebi	Mahmudiye	Nazlızâde Hafız Mustafa Ef.
Câmi	Halebi	Münire	Ali Ef.

İzhar		Münire	Müftizâde Zeynelabidin Ef.
Fenari, Kafıye		Numaniye	Fazıl Efendizâde Muhammed Halim Ef.
İzhar, Bina		Numaniye	Müsevvidzâde Hafız Said Efendi
Câmi, Avâmil		Namazgah	Namazgah Müderrisizâde İbrahim Ef.
Avâmil		Semhiye	Ünseğizzâde Abdulkadir Ef.
İzhar	Halebi	Ziyaiyye	Semercizâde Ahmed Ef.
Câmi		Semhiye	Tahir Ef.
Câmi, Avâmil	Halebi	İsmail Bey	Hasan Ef.
İzhar		Semhiye	Hafız Süleyman Rüşdü Ef.
İzhar		Semhiye	Hasan Rüşdü Ef.
İzhar		Semhiye	İsmail Hilmi Ef.
Avâmil		Semhiye	Hasan Hüsnü Ef.
İzhar		Ziyaiyye	Caferzâde Kamil Ef.
İzhar, Bina		Dar-ı Kurra	Köse Mustafa Efendizâde Muhammed Ef.
Sarf	Halebi	Münire	Abdulkazade Hacı Ahmed Ef.
İzhar, Maksûd		Merdiye	Turuşzâde Ahmed Ef.
İzhar	Mülteka	Münire	Şeyhzâde Hacı Ahmed Ef.
İzhar, Kiraât, Seb'â-i Aşere		Merdiye	Hafız Halid Ef.
Maksûd	Halebi	Münire	Aracılızâde Hasan Ef.
İzzi		Sıdkıye	Urluzâde Hafız Ahmed Ef.
Kiraât-ı Seb'â-i Aşere		Tevfikiye	Elhâc Hafız Mustafa Ef.
İzhar		Namazgah	Cide Müftüsüzâde Abdüsselam Ef.
Bina		Namazgah	Emirzâde Hasan Ef.

Tablo 2: Kastamonu'da medreselerdeki talebe sayısı (BOA, NFS.d.,922: 88-91; BOA, NFS.d.,924: 82-87; Salnâme-i Vilâyet-i Kastamonu 1291: 151-155; Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye 1317: 1317; Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye 1319: 757; Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye 1321: 1125-1133).

Medrese Adı	1248 (1833)	1253 (1838)	1291 (1874)	1317 (1899)	1319 (1901)	1321 (1903)
Dâr-ı Kurra ve Hadis	16	8	14	92	67	70
Koyunlu	8	5	29		21	35
Musalli	32	22				
İlave-i Musalli	15	16				
Atabek (Gazi)	33	5	3	45	47	
Münire (Bayraklı)	43	33	85	75	85	85
Hac(i) Mahmud	12	11	25	70	43	40
Hibbetullah (Merdiye)	24	25	117	125	125	85
İbn-i Fetih (İsfendiyar)	40	17		85	95	92
İsmail Bey	13	4	20	37	42	42
Nasrullah Kadı	18	7				
Atik	12	11				
Gökdere	15	19				
Yakub Ağa		17		32	75	105
Fevziye				18	45	45
Nasrullah Kadı				42	50	65
Tevfikiye			185	72	68	61

Namazgâh			37	131	100	110
Ziyaiyye			45	45	33	45
Sıdkıye			35	53	65	75
Abdulbaki			44			
Semhiye			89	80	80	95
Numaniye		29	71	121	125	182
Toplam	281	229	799	1123	1166	1232

Tablo 3: Talebelerin sosyo-ekonomik kökenleri¹⁶

Talebe Adı	Kaza/Köyü	Medre- sesi	Ver- gi (Ku- ruş)	Tarla (Dö- nüm)	Tar- la Ha- sı- latı (Ku- ruş)	Te- met- tuat (Ku- ruş)	Ailenin Hane Sayısı
Kadioğlu Osman	Araç/ Munay	İlave-i Musalla	96	6	312	368	kala- balık hane
Kadioğlu Mehmed	Araç/ Munay	Dâr-ı Kurra	177	6	517	495-5	"
Kalcıoğlu Mehmed	Sırt/Balçıkhisarı	İbn-i Fetih	310	16	588	461-	Beş hane
Yanıkoğlu Ömer	Araç/ Buğdam	Numani- ye	272	18	105 2	751	Dört hane
Hacıabbas oğlu Mehmed	"	Numani- ye	200	14	737	431	Tek hane
Akzaimoğlu Mehmed Ağa	Boyalı/ Gülfiran	Musalli	245	10	391, 5	437,5	Tek hane
Başbüyüköğl u İsmail	Kuzyaka/ Çayırılı		20	9	180	90	Tek hane
Değirmen- cioğlu Hüseyin	Kuzyaka/ Çayırılı	Dâr-ı Kurra	70	2	244	200	Tek hane
Kübsüzoğlu Mustafa	Kuzyaka/Çayırılı	Dâr-ı Kurra	40	10	326	278	Tek hane
Meldanoğlu (Vildan) Osman	Kastamonu/Tahir Kadı Mah.	Atik				261,5	Birkaç hane
Köseoğlu Molla Ahmet	Bayasıl	Deraliyye / Pa- pasoğlu	30	3	225	52,5	Tek hane
Hacıoğlu İsmail Ef.	Bayasıl	Kastamo- nu	120	25	650	335,5	İki hane
Şekuroğlu	Sırt/	İlave-i	220	9	427	369,5	Tek

¹⁶ Tabloda talebelerin kendileri veya babalarının ekonomik durumları hakkında bilgi verilmiştir. BOA, *ML.VRD.TMT.d.*, 2969; *ML.VRD.TMT.d.*, 4601; *ML.VRD.TMT.d.*, 2960; *ML.VRD.TMT.d.*, 3250; *ML.VRD.TMT.d.*, 4151; *ML.VRD.TMT.d.*, 4124/B; *ML.VRD.TMT.d.*, 3366; *ML.VRD.TMT.d.*, 4616; *ML.VRD.TMT.d.*, 3405; *ML.VRD.TMT.d.*, 2961; *ML.VRD.TMT.d.*, 3497; *ML.VRD.TMT.d.*, 4147; *ML.VRD.TMT.d.*, 4291; *ML.VRD.TMT.d.*, 3406; *ML.VRD.TMT.d.*, 4139; *ML.VRD.TMT.d.*, 4620; *ML.VRD.TMT.d.*, 4293; *ML.VRD.TMT.d.*, 4155; *ML.VRD.TMT.d.*, 4074; *ML.VRD.TMT.d.*, 4121/B; *ML.VRD.TMT.d.*, 4114.

İbrahim	Vardam	Musalli					hane
Kethüdaoğlu Mehmed	Sırt/Samanlar	İlave-i Musalli	265	13	411	442	kala-balık hane
Kethüdaoğlu Mustafa	Sırt/Samanlar	İlave-i Musalli	235	15	375	349,5	"
Bayramkadioğlu Mehmed Nuri	Devrekani/Çayırçık	Hacı Mahmud	101,5	4	234	97	Tek hane
Yazıcıoğlu Mustafa, Ali, Osman	Akhisar/Akhisar	Atabey	170		630	200	kala-balık hane
Hacıhasanoğlu Mehmed	Eflani/Karacapınar	Münire	130	14	367	311	Dört hane
Hacidedeoğlu Halil			108	50	486	625	
Hasan Çukardaroğlu Salih		Atik	150	15	407	291	Tek hane
İmamoğlu Hüseyin	Devrekani/Sulhidin	Hacı Mahmud	185	5	432	231	kala-balık hane
Köleoğlu Ahmed	Kuzyaka/Karahaliller	Münire	230	30	609	427,5	
Osmanoğlu Mehmed	Sırt/Olza	Musalli	93	10	197	110,5	Tek hane
Çırışoğlu Mustafa	Küre-i Nuhas//Dere	Dâr-ı Kurra	197	50	769,5	579,5	
Tokmakoğlu Mustafa	Kuzyaka/Karaveli	Dâr-ı Kurra	127	12	560	370	Tek hane
Çelebioğlu Ali	Akkaya/Alyakut	Münire	105	8	427	366	Dört hane
Topçuoğlu Molla Osman	Kastamonu/Musa Fakih Mah.	Hibbetullah				150	Tek hane
Kömürcü Kadioğlu Mehmed	Kastamonu/Cebra il Mah.	Hibbetullah				120	Tek hane
Boşnak Hacıhafız Mehmed	Kastamonu/Cebra il Mah.	Hibbetullah					Tek hane
Duruşoğlu Seyyid Mehmed	Kastamonu/Cebra il Mah.						Tek hane
Molla Ömeroğlu Seyyid Ahmed	Kastamonu/Cebra il Mah.		30				Tek hane
Tosunoğlu Recep	Araç/Yukarı Oba	Dâr-ı Kurra	241	9	1065	754,5	kala-balık hane
Hatiboğlu Molla Halil	Kuzyaka/Bürümce		2	8	244	122	Tek hane
Boduroğlu Ali	Kuzyaka/Bürümce	Dâr-ı Kurra	326	5	326	205	Birkaç hane
Boduroğlu Mehmed	Kuzyaka/Bürümce	İbn-i Fetih	50	7	190	110	Kala-balık hane

Osman-zaimoğlu Veli	Sırt/Okçular	İlave-i Musalli	255	11	469	366,5	Birkaç hane
---------------------	--------------	-----------------	-----	----	-----	-------	-------------

Tablo 4: İmam, Hatib ve Muallim gelirleri ve sosyo-ekonomik durumları¹⁷

Adı	Köy	Görev Yeri	Tarla (Dönüm)	Tarla Hasılatı (Kuruş)	Temettuat (Kuruş)	Görevi	Görev Geliri (Kuruş)
Kuşakçıoğlu Hafız Hasan Ef.	Kastamonu Cebrail Mah.	Merkez Mahalle				Muallim	120
Ali Ef.	"	Saray				İmam	360
Hocaoğlu Mehmed	Bayasıl	Kaza merkezi	10	285	261	Muallim	150
Hocaoğlu Ömer Ef.	Bayasıl	Divan Merkezi	10	135	192,5	İmam-Muallim	110
Mehmed	Kastamonu/Topçuoğlu Mah.	Topçuoğlu Camii				Müezzin	60
Osman	Hacı Veli					Muallim	200
Kara İmam- moğlu Esseyid İbrahim	Hatib	Serti	30	1060	735	İmam	
Çelebioğlu Mehmed Ef.	Aşağı Köy		11	430	384,5	İmam-Muallim	100
Popuroğlu Abdullah	Seküviran	Hisarbaşı	3		330	Muallim	330
Kübsüzoğlu Mustafa	Çayırılı		4,5	326	278	Muallim	100
Kadioğlu Osman	Munay	Arac	6	312	368	İmam	200
Kadioğlu Mehmed	Munay	Bağdame	6	517	495,5	Muallim	200
Meldanoğlu Mustafa	Kastamonu/Tahir Kadı Mah.					İmam	266,5
Meldanoğlu Osman	"	Tahir Kadı Camii				İmam	261,5

¹⁷ BOA, *ML.VRD.TMT.d.*, 4293; BOA, *ML.VRD.TMT.d.*, 4114; BOA, *ML.VRD.TMT.d.*, 3366; BOA, *ML.VRD.TMT.d.*, 4136; BOA, *ML.VRD.TMT.d.*, 4137; BOA, *ML.VRD.TMT.d.*, 4139; BOA, *ML.VRD.TMT.d.*, 4618; BOA, *ML.VRD.TMT.d.*, 3012; BOA, *ML.VRD.TMT.d.*, 4151; BOA, *ML.VRD.TMT.d.*, 2969; BOA, *ML.VRD.TMT.d.*, 4124/B; BOA, *ML.VRD.TMT.d.*, 4117/B; BOA, *ML.VRD.TMT.d.*, 3250; BOA, *ML.VRD.TMT.d.*, 4601; BOA, *ML.VRD.TMT.d.*, 4121/B; BOA, *ML.VRD.TMT.d.*, 2960; BOA, *ML.VRD.TMT.d.*, 4096; BOA, *ML.VRD.TMT.d.*, 4080.

Hacı Hasan	"	Serçe			250	Muallim	
Hafizoğlu Hafız Mehmed	Kastamonu/ Kebirler Mah.	Kastamonu				İmam-Hatib-Vaiz	117
Hatiboğlu Molla Osman	Kıraslı	Kıraslı	7	391,5	225,5	Hatib	
Hacıoğlu Ömer	Balçıkhisarı	Balçıkhisarı	16	425	345,5	Hatib	
Esseyid Hafız Mehmed Ef.	Kastamonu/ Musa Fakih Mah.	Kastamonu/ Musa Fakih Mah.				İmam	
Beyazoğlu Hasan	"	"				Muallim	250
Haliloğlu Mehmed	Buğdam	Hurucvran				Muallim	150
Kalecik-lizâde Lütfullah Ef.	Kastamonu/ Deveciler Mah.	İsmail Bey Vakfı Camii				Hatib	101
Molla Ahmedoğlu Osman	Hatib	Hatib	16	623	1021,5	İmam	
Kara Ahmedoğlu Şakir	Dere		8	240	270	Muallim	150

KAYNAKLAR

I.Arşiv Belgeleri

BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), ML.VRD.TMT.d.(Temettuat Defterleri): 3666; 4114; 4117/B; 4139; 4116/A; 4151; 3405; 2969; 4124/B; 4616; 4601; 2960; 3250; 4096; 4126; 4293; 4155; 4121/B; 4618; 2958; 4114/A; 4139; 4618; 4136; 4601; 3406; 2961; 3497; 4147; 4291; 4620; 4074; 4137; 3012; 4096; 4080.

BOA, ML.CRD.d.(Ceride Odası Defterleri): 4; 546.

BOA, NFS.d.(Nüfus Defterleri): 922: 88-91; 1149: 341; 924: 82-87.

TŞS(Trabzon Şer'iyeye Sicili): 2096: 47; 2101: 1; 2102: 34; 2103: 61; 2107: 121.

II. Süreli Yayınlar

Kastamonu: 5 Zi'l-Kâde 1306/3 Temmuz Rumi 1305; 14 Şaban'ul Muazzam 1306, 3 Nisan Rumi 1305, 15 Nisan 1889; 7 Muharrem'ül-Harem 1307/21 Ağustos Rumi 1305/ 2 Eylül 1889; 23 Zi'l-kâde 1306/10 Temmuz Rumi 1305/23 Temmuz 1889; 6 Ramazan-ı Şerif 1306/ 24 Nisan Rumi 1305/6 Mayıs 1889; 7 Zi'l-hicce 1306/24 Temmuz Rumi 1305/6 Ağustos 1889; 28 Muharrem'ül-Haram 1307/11 Eylül Rumi 1305/23 Eylül 1889; 21 Muharrem'ül-Haram 1307/4 Eylül Rumi 1305/16 Eylül 1889.

- Beyân'ül-Hak*: "Tarık-ı Tedrisin Berveci-i Âti Islâh ve Tesviyesine İhtiyacın Sebebi Beyânındadır", S.15/18 Zî'l-Hicce 1324(1908): 322-324; Mehmed Fatin, "Tedrisat ve Medârisde İmtihanlar", I/16, 25 Zî'l-Hicce 1326/18 Ocak 1908: 359-360.
- Köroğlu*: no.282, sene.6, 8 Zî'l-hicce 1332/15 Teşrin-i Evvel 1330; no.287, sene.6, 15 Muharrem'ül-Haram 1333/20 Teşrin-i Sani 1330.
- Sebilürreşad*: Salih Vecdi, "Medreselerin Avâmil-i İnhitatından Rağbetsizlik", XII/287, 14 Rebiü'l-Âhir 1332/12 Mart 1914: 12-13.
- Sırât-ı Müstakim*: Musa Kazım, "Kütüb-ı İslamiyenin İhtiyacât-ı Asra Göre Islâh ve Te'lifi, Beyne'l-Müslimin Mezâhib-i Muhtelifinin Tevhidi; Medreselerde Tedrisâtın Islâhı", C.III, S.54/1 Ramazan 1327/3 Eylül 1325: 22-23.

III. Araştırma Eserler ve İncelemeler

- (1291). *Salnâme-i Vilâyet-i Kastamonu/1291*, def'a.6, Kastamonu: Matbaâ-i Vilâyet-i Kastamonu.
- (1317). *Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye, 1317*, Dâr'ül Hilâfet'ül-Âliye: Matbaâ-i Âmire.
- (1319). *Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye/1319*, Dâr'ül Hilâfet'ül-Âliye: Matbaâ-i Âmire.
- (1321). *Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye/1321*, Dâr'ül-Hilâfet'ül-Âliye: Matbaâ-i Âmire.
- (1334). *İlmiye Salnamesi/1334*, Birinci Def'a, Dâr'ül-Hilâfet'ül Âliye: Matbaâ-i Âmire.
- (1994). *438 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530)*, (Bolu, Kastamonu, Kengiri ve Koca-ili Livaları), II, Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.
- (1996). *Tarih-i Hayatım*, (Haz. M.Bülent Varlık), Ankara: Kebikeç Yayınları.
- (1998). *Kastamonu Jurnal Defteri(1252-1253/1836-1837)*, I, (Haz.Abdulkerim Abdulkadiroğlu, İ.Hakkı Aksoyak, Necip Fazıl Duru), Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.
- (2006). *Kastamonu Jurnal Defteri (1254-1255/1838-1839)*, (Haz. İ.Hakkı Aksoyak), Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.
- "Mehmet İpşirli ile Medreseler ve Ulema Üzerine", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.6, S.12/2008: 451-470.
- ABDULAZİZ BEY (2000). *Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- ABDURRAHMAN ŞEREF EFENDİ (1985). *Tarih Musahabeleri*, (haz. Enver Koraç), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- ADIYEKE N. (2000). "Temettuât Sayımları ve Bu sayımları Düzenleyen Nizamnâme Örnekleri", *OTAM*, S.11: 769-771.
- ALTUNTAŞ Z. (2008). "Kevakibizâdeler: Osmanlılarda Bir Ulema Ailesi", *BSV Bülten*, S.67: 92-112.
- ATAY H. (1983). *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul: Dergah Yayınları.

- BALTACI C. (1976). *Osmanlı Medreseleri*, İstanbul: İrfan Matbaası.
- CEVDET PAŞA (1991). *Tezakir (40 Tetimme)*, (Yay.Cavid Baysun), İstanbul: TTK.
- ÇADIRCI M. (1985). "Osmanlı İmparatorluğunda Askere Almada Kur'a Usulüne Geçilmesi: 1846 Tarihli Askerlik Kanunu", *Askeri Tarih Bülteni*, S.10:70-74.
- ÇİFCİ F. (1995). *Kastamonu Camileri-Türebeleri ve Diğer Tarihi Eserler*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Kastamonu Şubesi Yayınları.
- ERGENÇ Ö. (2005). *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara: Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları.
- FAROQHI S. (1973). "Social Mobility Among the Ottoman Ulema in the Late Sixteenth Century", *IJMES*, 4 (Printed in Great Britain): 204-218.
- GÜLDÖŞÜREN A. (2007). "Bir Osmanlı Ulema Ailesi: Arabzâde Örneği", *BSV Bülten*, S.65: 58-76.
- GÜRER A.Ş. (1996). *Osmanlı Ulemasının III. Selim ve II. Mahmut Reformları Karşındaki Tavrı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Ankara.
- GÜRER A.Ş. (2003). *Gelenekle Modernite Arasında Bir Meşrutiyet Şeyhülislamı: Musa Kazım Efendi (1861-1920)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- İPŞİRLİ M. (2003). "Medrese", *DİA(Diyanet İslam Ansiklopedisi)*, XXVIII, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: 323-333.
- KARABEY T. (2007). "Bayburtlu Zihni'nin (1797-1859) Meşhur Bir Koşmasına Tahlili Bir Bakış", *Milli Folklor*, Yıl.19,S.76: 65-66.
- KARAL E.Z. (1997). *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı*, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları.
- KUNT İ.M. (1978). *Sancaktan Eyalete*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- KUSHNER D. (1987). "The Place of the Ulema in the Ottoman Empire During the Age of Reform (1839-1918)", *Turcica*, XIX: 52-74.
- KÜTÜKOĞLU M. (1995). "Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri", *Belleten*, C.LIX, S.225: 398.
- KÜTÜKOĞLU M. (2000). *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, Ankara: TTK.
- MECDİ MEHMED EFENDİ (1989). *Hadâ'ıku's-Şakâ'ık (Şakâ'ık-i Numaniye ve Zeyilleri,1)*; Neşr. Abdulkadir Özcan), İstanbul.
- MEHMED BEHCET (1341). *Kastamonu Âsar-ı Kadîmesi*, İstanbul: Matbaa-i Âmirre.
- MUSTAKİMZÂDE SÜLEYMAN SAADEDDİN (1978). *Devhat ül-Meşayih*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- NEV'İZADE ATAYİ (1989). *Hadâ'ıku'l-Hakâik fi Tekmile'tül-Şakâik (Zey-i Şakâik; Şakâik-i Numaniye ve Zeyilleri,2)*, (Haz. Abdulkadir Özcan), İstanbul.
- ORTAYLI İ. (1981). "18. Yüzyılda İlmiye Sınıfının Toplumsal Durumu Üzerine Bazı Notlar", *ODTÜ Gelişme Dergisi* (1979-80, Özel Sayı): 155-159.
- ORTAYLI İ. (2008). *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Ankara: Cedit Neşriyat.
- ORTAYLI İ. (2009). *Osmanlı Toplumunda Aile*, İstanbul: Timaş Yayınları.

- SARIKAYA Y. (2008). *Merkez ile Taşra Arasında Bir Osmanlı Alimi Ebu Said El-Hadimi*, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- SHAW S. J. (1980). "Ottoman Population Monument During the Last Years of the Empire 1885-1914 Some Preliminary Remarks", *Osmanlı Araştırmaları*, S.1: 191.
- SOYLU E. (2004). *1840 ve 1844 Tarihli Temettuat Tahrir Defterleri Işığında Hadim'in Sosyo-Ekonomik Yapısı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- SÜLEYMAN SUDİ (1307). *Defter-i Muktesid*, I, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası.
- ŞAHİN İ. (2001). "Kastamonu", *DİA*, XXIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- ŞEMSEDDİN SAMİ (1314). *Kamûs'ul-Âlam*, V, İstanbul: Mihran Matbaası.
- UBICINI M.A. (1998). *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- UNAN F. (2000). "Osmanlı Medreselerinde Ulemanın Sosyal Tabanı ve Bunun İlmî Verim Üzerindeki Etkisi Üzerine Bazı Düşünceler", *XII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri (Ankara, 12-16 Eylül 1994)*, C.III, Ankara: 669-676.
- UNAN F. (2003). *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*, Ankara: TTK.
- ZILFI M.C. (2008). *Osmanlı Uleması*, (çev. Mehmet Faruk Özçınar), Ankara: Birleşik Yayınevi.

